

9-10
2019

ISSN 0132-618x
1928-жылдан баштап чыгууда

ЭЛ АГАРТУУ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРӢ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИНИН
“АРДАК БЕЛГИСИ” ОРДЕНДӢ ИЛИМИЙ-ПЕДАГОГИКАЛЫК ЖАНА МЕТОДИКАЛЫК ЖУРНАЛЫ

НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ И МЕТОДИЧЕСКИЙ ОРДЕНА «ЗНАК ПОЧЕТА» ЖУРНАЛ
МИНИСТЕРСТВА ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

SCIENTIFIC-PEDAGOGICAL AND METHODOLOGICAL ORDER "BADGE OF HONOR" MAGAZINE OF
THE MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Редколлегия

1. Анаркулов Х. – педагогика илимдеринин доктору, профессор.
2. Акматалиев А.А. -филология илимдеринин доктору, академик
3. Бекбоев И.Б. - педагогика илимдеринин доктору, профессор.
4. Биялиев К. - педагогика илимдеринин доктору.
5. Исаков К. - филология илимдеринин доктору, профессор.
6. Ишекеев Н. – педагогика илимдеринин доктору, профессор.
7. Ниязов Т. – география илимдеринин кандидаты, профессор.
8. Оморов И. - география илиминин кандидаты.
9. Өмүрбеков Т. –тарых илимдеринин доктору, профессор.
10. Соронкулов Г. – педагогика илимдеринин кандидаты.
11. Тайтелиев Ч. –“Эл агартуу” журналынын баш редактору.

Редколлегия

1. Анаркулов Х. – доктор педагогических наук, профессор.
2. Акматалиев А.А. –доктор филологических наук, академик.
3. Бекбоев И.Б. - доктор педагогических наук, профессор.
4. Биялиев К. - доктор педагогических наук .
5. Исаков К. - доктор филологических наук, профессор.
6. Ишекеев Н. – доктор педагогических наук, профессор
7. Ниязов Т. – кандидат географических наук, профессор.
8. Оморов И. - кандидат географических наук .
9. Өмүрбеков Т. –доктор исторических наук, профессор.
10. Соронкулов Г. – кандидат педагогических наук.
11. Тайтелиев Ч. –гл. редактор журнала “Эл агартуу”.

Editorial board

1. Anarkulov H. - doctor of pedagogical sciences, professor.
2. Akmataliev A. A.- doctor of philological sciences, academic.
3. Bekboev I. B. - Doctor of Education, Professor.
4. Biyaliev K. - Doctor of Education.
5. Isakov K. - Doctor of Philology, Professor.
6. Ishekeev N. - doctor of pedagogical sciences, professor.
7. Niyazov T. - Candidate of Geographical Sciences, Professor.
8. Omorov I. - Candidate of Geographical Sciences.
9. Omurbekov T. A. - doctor of historical sciences, professor.
10. Soronkulov G. - PhD.
11. Taiteliev Ch. - main editor of magazine "El agartuu".

ПЕДАГОГИКА ИЛИМДЕРИ**ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ****PEDAGOGICAL SCIENCE****Турдугулова К.М.***педагогика илимдеринин кандидаты, Социалдык өнүктүрүү жана ишкердик институтунун аспирантура бөлүмүнүн башчысы.***МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ ЖАШ КУРАКТАГЫ ӨСПҮРҮМДӨРДҮН БАЙЛАНЫШТУУ КЕБИН
КАЛЫПТАНДЫРУУ ҮЧҮН ИШ- АРАКЕТТЕР.****Турдугулова К.М.***кандидат педагогических наук, Зав.отд. аспирантуры Института Социального Развития и Предпринимательства .***СПОСОБЫ РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ РЕЧИ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА****Turdugulova K.M.***Candidate of Pedagogical Sciences, Head of Post-Graduate Studies Department of the Institute of Social Development and Entrepreneurship***THE DEVELOPMENT WAYS OF CONNECTED SPEECH OF PRESCHOOL AGE CHILDREN**

Аннотация: Бул макалада бала бакчадагы балдардын байланыштуу кебин өстүрүүнүн ыкмалары, сабактардын өтүлүшү: оюндар, оозеки баарлашуу, тексттерди көркөм окуу, жомокторду театрлаштыруу жөнүндө сөз болмокчу.

Түйүндүү сөздөр: жаш өспүрүмдөрдүн сүйлөө кебин калыптандыруу, кепти өстүрүү, байланыштуу кеп, баарлашуу, жомоктор, оюндар, театрлаштыруу.

Аннотация: В этой статье рассматриваются методы формирования и развития коммуникативной речи детей дошкольного возраста посредством игр, диалогов, художественного чтения и театрализации сказок.

Ключевые слова: обучение детей дошкольного возраста, речевое развитие, коммуникативная речь, диалог, сказки, игры, театрализация.

Abstract: This article discusses the formation and development methods of preschool age children's speech through games, dialogues, literary reading and fairy tale performances in the kindergarten.

Keywords: teaching preschool children, speech development, coherent speech, dialogue, fairy tales, games, theatricalization.

Жаш өспүрүмдөрдүн сүйлөө кебин ойгонушуна, жанданып аракет кылышына өбөлгө калыптандырууну иликтөөгө алып, эң башкы көңүл түзүү керек.

бура турган нерсе, өспүрүмдөрдүн оозеки сүйлөөсүн Ата мекендик окумуштууларыбыз И.Б. Бекбоев, Ж.А.Чыманов, К.Д. Добаев, З. Бектенов, А. Исаков, б.а., сөз байлыгын көбөйтүү. Азыркы убакытта бала Ж.А.Чыманов, К.Д. Добаев, З. Бектенов, А. Исаков, А. Култаева, А.Д. Токтомаматов, С.К. Рысбаев, тили, англис тили сабактары өтүлүп жатканы П.И.Харакосдордун эмгектери, окутуу усулдарында баарыбызга белгилүү. Жаш өспүрүмдөрдү да окуучулардын кебин дидактикалык оюндар аркылуу мектептегидей эле көнүмүш салттуу окутуу зарыл. өстүрүү ыкмаларын калыптандыруу жолдоруна багытталган илимий адабияттарын окуп келебиз.

Окуу процессинде азыркы заманбап талаптарга Кыргызда сөз бар: “Болоор бала жашынан” деген. Балдар биздин келечегибиз. Кичинекей балдарга чоң

кишидей мамиле жасасак, алар келечекте татыктуу инсандардан болоору айкын эмеспи. Ошондуктан илимпоздорубуз илимий-методикалык тарбияларды бала бакчадан баштап келишет.

Көбүнчө көргөзмө куралдарды колдонуу менен окуткан ийкемдүү болот. Мисалы: китепти көрсөтүп, бул эмне?– деп суроо берип, ошондой эле сүрөтүн көрсөтүп: Бул эмне? десек, бул жөнөкөй суроолор кичинекей 4-6 жаштагы балдарды кыйналтпаса деле керек. Эгер бала материалды жакшы билсе, берилген суроого түк кыйналбай жооп бере алат.

Бакчадагы балдардын сүйлөө кебин калыптандырууда негизинен оюндар менен окутуу бири-бири менен диалог түрүндө баарлашууну калыптандырат.

Бакчадагы балдар жазуу жана окуу речин өздөштүрө электигине байланыштуу, оюндагысын толук бере алышпайт. Бирок бул көйгөй мугалимди ойлонтпош да керек. Ал балдардын сабакка болгон кызыгуусун ойготуу үчүн бүт аракетин жумшоосу зарыл. Ошол балдардын кызыгуусун арттыруу ыкмасы, көнгөн жана каалоо адат – бул оюн. Оюнду интеллектуалдык максатта колдоно билишибиз керек.

Оюн өзгөчө ар тараптуу, ары кызыктуу, пайдалуу көнүгүүлөр менен коштолсо, баланын күч акылын ойготот. Сабакты оюн аркылуу өтүү баланы алаксытуу эмес, бул эмгек, бирок кызыктуу: ийгиликке умтулуу, белгилүү бир ой-аракеттерди ишке ашыруу, пайдалуу машыгуу жасоо, айлана-чөйрөгө жигердүү, дилгир, чыгармачыл ой жүгүртүү.

Оюн менен байланышкан балалыктын сырдуу касиеттери, оюн аракетинин психологиялык маңызы жана үйрөтүүдөгү илимий мааниси зор. Оюн менен сабак өтүү бакчадагы балдардын жеке психологиялык өзгөчөлүктөрүнө: эс тутумуна, ойлонуусуна, кыялдануусуна, көрүп турган объектиге ой жүгүртүү жөндөмүнүн калыптануусуна, сүйлөө кебин өстүрүүгө өбөлгө болот. Эгер өтүлүп жаткан сабак бала үчүн өтө кызыктуу же ачык элестүү болсо, эс тутумун башкаруу, кунт коюу, ой жүгүртүү жөндөмдүүлүгү калыптанат. Кичинекей

баланын жеке өзгөчөлүктөрү калыптаныш үчүн ошол эле бала бакчада ыңгайлуу шарттар түзүлүшү керек: жарык, таза, сүрөттөр, гүлдөр, оюнчуктар, стол, стулдан бери. Бул шарт биздин бакчаларда өздөштүрүлгөнү белгилүү.

Оюндун жардамы менен сабак өтүү, айланадагы болуп жаткан окуяларга көңүл бөлүүгө жана аларды өздөштүрүүгө, баланын ар тараптуу өнүгүүсүнө, кебин өстүрүүгө жакшы натыйжа берет. Жаш өспүрүмдөргө мугалим жардам берүү менен анын сүйлөө функциясын калыптандырууга себепчи. Оюндарды пайдалануу баланын бир нерсени таанып-билүү, анын акыл эмгегинин мүнөзүндө, ойлорунун ар түрдүү эмоцияларында, сезимдүүлүгүндө. Оюндун жүрүшүндө сүйлөө зарылчылыгы жаралат. Баарлашуунун (диалог) сөздөрүн кабыл алып, түшүнүп жана бала өз мамилесин билдирүү аркылуу кеп көндүмдөрү бекемделип, оозеки болсо да, сүйлөм түзүүгө үйрөнөт. Оюн аркылуу түшүндүрүүдө кептик тажырыйба калыптанат.

Мугалим баланын бир нерсеге көңүл бөлүүсүнө б.а. реакция жасоосуна, эс тутумунун калыптанышына, ой жүгүртүүсүнүн өнүгүшүнө чоң таасир берет. Анткени кичинекей балдар үчүн ар кандай темаларда сүйлөшүүдө кыйынчылыктар болот. Оюн аркылуу сабак өтүүдө ар бир сабака атайын темалар коюлат. Мисалы: “Менин оюнчуктарым”, “Менин үй-бүлөм”, “Тамак ичүү”, “Жаңы жыл”, “Канаттуулар”, “Жаз” д.у.с. темаларда ар кандай көргөзмө куралдарды, сүрөттөрдү, сүрөт тартылган карточкаларды колдонуу менен диалог түрүндө, балдарга суроо-жооп иретинде сабак берүү, алардын сөз байлыгын калыптандырат.

Кичинекей бөбөктөр үчүн айрыкча жомокторду талкуулоо абдан кызыктуу. Балдар бакчалардын китеп текчелеринде балдарга арналган белгилүү чыгармалар жана жомоктор болоору айкын.

Мектепке чейинки жаш курагындагы балдарды тарбиялоодо жана билим берүүдө жомок таасирдүү ыкмалардан. Жомок балдардын кичинекей кезинен эле жашоосундагы эң маанилүү бөлүгү жана өмүр бою эсинде калчу жагдай. Сезимдери таза, ар

нерсени кандай болсо, ошондой кабыл алган периштелерибиз жакшы жазылган жомокторду акылы менен гана эмес, жүрөгү менен да таанышат. Ошондой эле жашоодогу жакшы нерсеге, жаман нерсеге болгон ойлору жана мамилеси калыптанат. Жомоктогу сүйүктүү каармандары үлгү катары эсинде калат. Жомок балдардын байланыштуу кебин өстүрүүдө эффективдүү натыйжа берет. Адабий чыгармалар жана жомоктор балдарды боорукерликке, достукка, берешендикке, чынчылдыкка, кайраттуулукка тарбиялайт. Оюн менен жомок бири-бирине шайкеш. Ал эми жомокту театрлаштыруу үчүн ар бир бакчада парда тартылган бурчу бар экени белгилүү. Бурчтун ары жагында кичинекей балдар жомокторду театрлаштырып ойноо үчүн керектүү материалдар: жомоктогу каармандар кийчү ар түрдүү костюмдар, жоолук, юбка, шапка, маскалар, дүрбү, кылыч д.у.с. каражаттар бар.

Текстти тарбиячы-мугалим көркөм окуп, чыгармадагы каармандардын сүрөттөрүн көрсөтүп, театрлаштырып, балдардын өздөрүнө жомоктогу каармандардын ролдорун ойнотуп сабак өтүлсө, абдан кызыктуу болот.

Ж. Чымановдун бекем ишениминде “кыргыз тилин окутуунун негизги максаты окуучунун кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүү. Аталган принцип окуучунун сүйлөөсүн өркүндөтүүнүн сылык-сыпаа, маданияттуу, адабий тил нормасына ылайык толук жеткиликтүү, элестүү, жагымдуу жана таасирдүү болушун камсыз кылат” (134: 139).

Бала бакчада сабак өтүү, окуу, тарбия процессинде дидактиканын табигыйлык, тарбиялык, илимийлүүлүк, аң-сезимдүүлүк жана активдүүлүк, көрсөтмөлүүлүк, теория менен практиканын байланышы, системалуулук жана ырааттуулук, бышык, чың билим берүү, группалык жана индивидуалдуу мамиле, гумандуулук сыяктуу илимий принциптер чоң роль ойнойт. Окутууда ошол темага байланыштуу көрсөтүлгөн материалдар тууралуу айтылган кептер, кубулуш, көрүнүштөр боюнча жеке пикири, түшүнүгү болушу үчүн эне тилинде окутулат. Баланын аң-сезими, ой

жүгүртүүсү жана сүйлөө речи анын практикалык жеке иш аракеттеринин натыйжасында гана калыптана берет.

Сабак өтөрдөн мурун мугалим план түзөт: пикир алышуу, сүйлөшүү процессинин максатына, шарт-жагдайына ыңгайлаша алуу, айта турган оюн туура пландаштыруусу жана сүйлөөр сөзүнүн мазмунун туура тандоосу, айтар сөзүнүн мазмунун так, жеткиликтүү айтуу максатында, ошого ылайык тил каражаттарын таба билүүсү, баланын айткан сөзүн тарбиячы кайрадан текшере билүүсү, башкача айтканда, речин көзөмөлдөй билүүсү зарыл.

Мисалы, бүгүнкү өтүлчү тема: “Канаттуулар”. Бакчадагы балдар үчүн жаратылыштагы достору жөнүндө сүйлөшкөн кызыктуу, активдүү катышуулары белгилүү. Канаттуулар тууралуу билимдерин кеңейтип, жаратылышты коргоо жөнүндө айтылат. Дарактарга канаттуулар үчүн үй жасоо, жем берүү. Алардын сүрөттөрүн, катырылган түрлөрүн балдарга көрсөтүп, ар бир канаттуунун атын атап, кайра өздөрүнөн сурап, бири-бирине суроолорду берип, диалог түрүндө өтүү өтө кызыгууну жаратат. Канаттуулар пайдалуу экенин, алардын курт-кумурскаларды жок кыларын түшүндүрүп, табиятты сүйүүгө, патриоттуулукка тарбиялоого болот.

Сабакта ар бир балага өз оюндагысын айтууга мүмкүндүк берүү зарыл. Ал ой жоруулар туура да, туура эмес да болушу мүмкүн. Турмуштук тажрыйбасынын такыр эле аздыгынан, акыл-эси, адеп-ахлактык баалуулуктары алиге калыптана электигине байланыштуу алар жаңылышат. Кичинекей балдарга ийкемдүү мамиле жасоо менен мугалим алардын ой-толгоосун жетелеп жүрүп олтурат. Бөбөккө анча түшүнүксүз ой-корутундулардын акыркы чындык катары кабылданышына, кичинекей бөбөктөрдүн аң-сезиминде ошол боюнча калыптанып бекемделишине жол берилбеши керек. Албетте, балдардын айтканы өзүнчө туура, мүмкүн кандайдыр реалдуу негизи бар, бирок адилеттүү, калыс чындык бирөө эле. Бакчадагы балдардын баары сүйлөп бүткөндөн

кийин, көтөрүлгөн маселе боюнча бирден-бир туура ой-корутундуну, жоопту мугалим жалпылоо иретинде ортого салып, андагы өзүнүн сабак өтүп жаткан мугалими катары жекече көз карашын, позициясын сабырдуулук менен түшүндүргөнү ылайык. Тарбиячы-мугалимдин мындай кадамы, сөзсүз, тарбиялык максатты көздөйт.

Мектепке чейинки жаш курактагы баланын оозеки кебин калыптандырууда мугалим өтүлүп жаткан теманы туура конструкциялоосу, кооз, көркөм, жеткиликтүү, түшүнүктүү кылып айта билүүсү, байланыштуу кебинде, практикада колдоно билүү билгичтиктерине, көндүм-адаттарына ээ болуу жагы чоң роль ойнойт.

Кичинекей баланын байланыштуу кебин өстүрүүдө ата-эненин активдүү катышуусу жана тарбиячыларга жардам бергени жакшы жышаан. Балдардын сүйлөө кебин калыптандырууда жана тарбиялоодо үй-бүлөдө “чоң көңүл” бөлүү талап кылынат. Кээ бир үй-бүлөдө балага анчалык көңүл бөлүнбөгөндүктөн балдардын башка да тарбиялык функциялары жабыркап келет. Ошондуктан ата-эне менен тарбиячы байланышта болгону абзел. Ар кандай майрамдарды чогуу өткөрүшүп, үйдөн дагы темага байланыштуу тексттерди балага окуп, ырларды жаттатып, жакшы, жаманды түшүндүрүп, кызыктуу жомокторду айтып берип баланы тарбиялоодо көмөктөшүүсү талап кылынат.

Өтүлгөн материалдарды баланын оозеки кебин, лингвистикалык сабаттуулугун тереңдетүү үчүн киргизилген кеп маданияты менен бирдикте бекемдөө зарыл.

Өтүлүп жаткан сабактар – бул белгилүү бир кептик максатты көздөгөн, конкреттүү социалдык-кептик маселени чечкен, балдардын кеп ишмердигин өркүндөтүүгө багытталган жандуу пикир алышуунун, баарлашуунун сабагы. Бул сабакта колдонулган кайсыл гана ыкма (метод) болбосун, ал баарыдан мурда, сүйлөшүүнү камсыз кылып, аны жакшыртууга кызмат кылышы зарыл. Бардык дидактикалык талаптар сүйлөшүү менен, сүйлөшүүнүн алкагында жана анын бирдиги болгон текст менен бирдикте, байланышта аткарылышы керек.

Балдардын байланыштуу кебин (сөзүн) калыптандыруу үчүн окутуу методикасы илиминин адистеринин карманган принцип-багыттарына ылайык сабактардагы тема жөнөкөй болсо деле ага карабай темага тиешелүү болгон маалыматтарды кеңири пайдаланууга болот. Балдардын кеп ишмердигине болгон кызыгуусун арттыруу, таасирин, майнаптуулугун жогорулатуу, ар бир мугалим менен методист-тарбиячыдан системалуу, комплекстүү иш алып барууну талап кылат.

Ошентип, жалпы билим берүүнү көздөгөн бала бакчалардын сабактарында балдардын кеп ишмердүүлүгүн (сүйлөөсүн) окутуу процессинде, жалпы эле окуу-тарбия процессинде дидактиканын табигыйлык, тарбиялык, илимийлүүлүк, аң-сезимдүүлүк жана активдүүлүк, көрсөтмөлүүлүк, теория менен практиканын байланышы, системалуулук жана ыраатуулук, бышык, чың билим берүү, группалык жана индивидуалдуу мамиле, гумандуулук сыяктуу илимий принциптери сакталышы абзел.

Адабияттар:

1. Бекбоев И.Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери. – Бишкек: Педагогика, 2003. – 230 б.
2. Чыманов Ж.А. Элдик педагогиканын эне тилин окутуудагы орду. //Эл агартуу, 2004. № 9-10. 7-10-беттер.
3. Турдугулова К.М. Татаал сүйлөмдүн синтаксисин окутуунун жалпы дидактикалык принциптери. //Эл агартуу. 2012. № 11- 12. 27-30-беттер.

Оторбаев Б. К.

Ж.Баласагын атындагы КУУнун доценти

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫН ОКУТУУНУН МЕТОДИКАСЫ ИЛИМИНИН СОВЕТ ДООРУНАН КИЙИНКИ ӨНҮГҮШҮ

Оторбаев Б. К.

доцент КНУ им. Ж.Баласагына

ПОСТСОВЕТСКОЕ РАЗВИТИЕ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

B. K. Otorbaev

Associate professor of KNU named after J. Balasagyn

POST-SOVIET DEVELOPMENT OF METHODS OF TEACHING KYRGYZ LITERATURE

Аннотация: Макалада кыргыз адабиятын окутуунун методикасы илиминин совет доорунан кийинки өнүгүшү жана кыргыз адабиятын мектепте окутуунун методикасынын акыркы 25 жыл ичинде илимий кадрлар менен толукталышы тууралуу кеп болот. Орус адабиятын окутуунун методикасынын акыркы жетишкендиктеринин кыргыз адабиятын окутуунун методикасынын өнүгүүсүнө тийгизген таасири, кыргыз адабиятын окутуунун методикасы илиминин учурдагы абалы жана өнүгүү перспективалары иликтөөгө алынат..

Түйүндүү сөздөр: кыргыз адабияты, орус адабияты, окутуунун методикасы, окутуунун технологиялары, илимий-методикалык негиздер ж.б.

Аннотация: В данной статье речь идет о постсоветском развитии методики преподавания кыргызской литературы и дополнении методики преподавания кыргызской литературы научными кадрами за последние 25 лет. Изучаются влияние последних достижений методики преподавания русской литературы на развитие методики преподавания кыргызской литературы, современное состояние и перспективы развития методики преподавания кыргызской литературы.

Ключевые слова: кыргызская литература, русская литература, методика обучения, технологии обучения, научно-методические основы и др.

Abstract: this article deals with the post-Soviet development of teaching methods of Kyrgyz literature and the addition of teaching methods of Kyrgyz literature by scientific personnel over the past 25 years. We study the impact of the teaching methodology of the Russian literature on the development of a technique of teaching of Kyrgyz literature, current state and prospects of development of methods of teaching of Kyrgyz literature.

Keywords: Kyrgyz literature, Russian literature, teaching methods, teaching technologies, scientific and methodological foundations, etc.

1. Кыргыз адабиятын мектепте окутуунун методикасынын акыркы 25 жыл ичинде илимий кадрлар менен толукталышы.

Өткөн кылымдын 80-жылдарында бүткүл СССР аймагынын билим берүү тармагында жүргөн жаңылануу процесстери, сөзсүз, методика илиминин, анын ичинде кыргыз адабиятын окутуунун методикасы илиминин эгемендүүлүк жылдары акырындап жанданып, андан ары карай өр алып өнүгүүсүнө таасирин тийгизди. Бул жылдары анын илимий кадрлар менен толукталышы кыйла тездеп, бир канчалаган кандидаттык жана докторлук диссертациялар корголду. Алып карасак,

И.Исамидинов профессор К.Иманалиевдин жетекчилиги менен «Кыргыз орто мектептеринде Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын үйрөнүүнүн процессинде окуучулардын адабий-теориялык түшүнүктөрүн калыптандыруу» деген темадагы кандидаттык диссертациясын 1993-жылы коргогон. 1995-жылдан тарта профессор Б.Алымовдун 7 шакирти окумуштуу-методисттердин катарын толуктаган. Атап айтсак, 1995-жылы С.Момуналиев «Лирикалык чыгармаларды окутуу», А.Турдугулов «Төкмө акындар менен жазгыч акындардын чыгармачылыгын үйрөнүү», Д.Саалиева «Мектепте «Манас» эпосун окутуунун методикасы», 1996-жылы

Б.Оторбаев «Семетей» жана «Сейтек» эпосторун окутуунун мазмуну жана методу», 2000-жылы Ж.Уразова «Элдик оозеки чыгармалардын сюжеттеринин негизинде жазылган драмаларды окутуунун илимий-методикалык негиздери» (кошумча жетекчи Н.Ишекеев), 2001-жылы Б.Байсабаев «Жогорку класстарда Чыңгыз Айтматовдун өмүрүн, чыгармачылыгын окутуунун илимий-методикалык негиздери» деген темаларда кандидаттык изилдөөлөрүн коргошкон.

2000-жылдан бери карай профессор Н.Ишекеевдин 13 диссертанты кандидаттык диссертацияларын коргошкондорун белгилей кетүү парз. Атап айтсак, 2001-жылы К.Кенжешев «Жогорку класстарда 20-жылдардагы кыргыз профессионал жазма адабиятын окутуу», 2004-жылы О.Шаимкулов «Адабияттык окуу курсунда повесть жанрын окутуунун методикасы», 2006-жылы Н.Жапаралиева «Түгөлбай Сыдыкбековдун чыгармаларын окуу процессинде окуучулардын адабий билимин өркүндөтүүнүн методикасы», 2007-жылы Ж.Эшиев «Мектептерде поэмаларды окутуунун илимий-методикалык негиздери», Э.Абдырасулова «Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын 5-7-класстарда окутуунун илимий-методикалык негиздери», 2008-жылы Б.Аман кызы «Мектепте адабиятты окутууда жазуу жумуштарын жүргүзүүнүн илимий-методикалык негиздери», 2009-жылы М.Ибраева «Жогорку класстарда романдарды окутуунун методикасы», Г.Абдымомунова «Манас» эпосунун негизинде жаштарды атуулдукка тарбиялоо», 2010-жылы М.Тешебаев «Кыргыз адабиятын интеграциялап окутуунун илимий-методикалык негиздери (5-7-кл)», 2012-жылы М.Абдыкадырова «Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде эл акындарынын чыгармаларын окутуу (5-8-класстар)», 2014-жылы К.Беделова «Мектептерде дидактикалык чыгармаларды жанрдык өзгөчөлүгүнө жараша окутуунун методикасы», 2016-жылы Р.Дөөлөтбакова «Кыргыз адабиятында майдан темасындагы поэмаларды окутуу», 2018-жылы Г.Абдыкадырова «Адабият окуу курсунда эпосторду окутуунун

методикасы («Эр Төштүк», «Эр Табылды»))» деген темаларда кандидаттык диссертацияларын коргошкон.

Профессор А.Муратовдун жетекчилиги менен үч диссертант: 2012-жылы А.Бейшеналиев «Ф.Гүлендин педагогикалык ойлорун Кыргызстандын билим берүү мекемелеринде пайдалануунун илимий негиздери», С.Гүмүшсой «Жаңы типтеги мектептерде окуу процессин башкаруунун технологиялары», 2014-жылы М.Акбулут «Жаңы типтеги мектептердеги окуучулардын таанып-билүүчүлүк кызыгуусун калыптандыруунун педагогикалык шарттары» аттуу темаларда кандидаттык диссертацияларын коргошкон.

Филология илимдеринин доктору, профессор А.Турдугуловдун жетекчилигинде 4 диссертант: 2015-жылы Д.Дуйшенбиева «Түрк элдеринин адабий мурастарын мектепте окутуунун технологиялары», 2016-жылы С.Конгайтиева «Кыргыз орто мектептеринде Жеңижоктун өмүрү, чыгармачылыгын окутуунун негиздери», Н.Тилекова «Мектептин жетинчи классында чыгыш адабиятынын үлгүлөрүн окутуунун негиздери (Муса Жалил, Расул Гамзатов, Назым Хикмет)», 2017-жылы Т.Кунекова «Ч.Айтматовдун чыгармаларында окурмандык кызыгууну калыптандыруунун методикалык негиздери» деген темаларда кандидаттык изилдөөлөрүн ийгиликтүү коргоого жетишишкен.

Ошондой эле профессор И.Исамидиновдун жетекчилиги менен 2012-жылы Н.Мараимованын «Республиканын мектептеринин V-VI класстарында адабий жомокторду окутуунун методикасы», профессор С.Батаканованын жетекчилиги астында 2014-жылы Ж.Турпанованын «Жогорку класстарда драмалык чыгармаларды окутуунун методикасы» деген темаларда кандидаттык иштери корголгон.

Докторлук диссертацияларга келсек, жогоруда айтылгандай, 1994-жылы Б.Алымов «Кыргыз адабиятын (1920-1990-жж.) мектепте окутуунун илимий-методикалык негиздери», Н.Ишекеев «Республиканын мектептеринде кыргыз адабиятын окутуунун тарыхы жана анын азыркы учурдагы

актуалдуу проблемалары», 2005-жылы И.Исамидинов «Кыргыз орто мектептеринде адабият теориясын окутуу», 2010-жылы А.Муратов «Көркөм адабий тексттердеги элдик педагогикалык ойлор жана аларды окутуу процессинде интерпретациялоонун илимий-методикалык негиздери», С.Батаканова «Мектепте көркөм чыгармаларды талдоонун илимий-педагогикалык негиздери», 2011-жылы С.Момуналиев «Кыргыз орто мектептеринде лириканы окутуунун психологиялык-педагогикалык жана методикалык технологиялары» деген темаларда педагогика илиминин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазган диссертацияларын ийгиликтүү коргошкон.

Жогоруда аталган кандидаттык жана докторлук диссертациялардын аталыштарынан эле ачык көрүнүп тургандай, тематикалары эң эле ар түрдүү болуп, кыргыз адабиятын окутуунун методикасы илиминин бир далай урунттуу маселелери талданып иликтенген. Бул жылдары кыргыз адабиятын окутуунун методикасы педагогикалык илимдин бир салаасы катары кадимкидей бутуна туруп, илимий кадрларды даярдоонун окумуштуу-профессорлор Н.Ишекеев, А.Муратов, А.Турдугулов башында турган үч мектеби түзүлүп калыптанганы ачык байкалат. Демек, кыргыз адабиятын окутуунун методикасы илими эгемен республикабыздын илимдер Олимпинде өзүнүн татыктуу ордун ээлөөгө жетишти деп ишенимдүүлүк менен айта алабыз.

2. Н.Ишекеевдин, А.Муратовдун, Б.Байсабаевдин, А.Турдугуловдун, Б.Оторбаевдин жана башка окумуштуу-методисттердин эгемендүүлүк жылдары жарык көргөн илимий-методикалык эмгектери.

Эгемендүүлүк жылдары кыргыз адабиятын окутуунун методикасына арналган бир канчалаган усулдук изилдөөлөр, монографиялар басылып чыкты. Жарык көргөн илимий-методикалык изилдөөлөрдүн баарын бирден тизмелеп, талдап чыкса да болот эле, бирок анчалык зарылдыгы жок. Ушул себептүү айрым негиздүүлөрүнө гана токтолмокчубуз

Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы боюнча эгемендүүлүк жылдары жарык көргөн илимий эмгектерден эң биринчи эле профессор Назаркул Ишекеевдин 1994-жылы чыккан «Кыргыз адабиятын мектептерде окутуунун тарыхы» монографиялык изилдөөсүнө токтолмокчубуз. Эмгекте кыргыз адабиятын окутуунун совет доорундагы тарыхы мезгилдештирүүгө ылайык иреттештирилип, окуу пландарынын, окуу программаларынын жана окуу китептеринин түзүмдүк табияты, адабиятты окутуудагы методикалык ойдун логикасы аналитикалык планда предметтүү, конкреттүү талданган, ар бир глава боюнча илимий-теориялык корутундулар чыгарылган, жалпылаштырылган жана мектепте кыргыз адабиятынан билим берүүнү өркүндөтүүнүн проблемалары көрсөтүлгөн. Китепте кыргыз адабиятын окутуунун тарыхый тажрыйбасын системалаштыруу жолу менен анын өнүгүшүнүн, калыптанышынын мыйзамченемдүүлүктөрү аныкталган, адабиятты окутуудагы методикалык ойдун диалектикасын мезгилдештирүү такталган жана ошол өткөн кылымдын 90-жылдарына чейинки кыргыз адабиятынан билим берүүнүн мазмунун, усулдарын, ыкмаларын, каражаттарын, жолдорун өркүндөтүүнүн маселелери дааналанган. Тактап айтсак, мында бир окуу предметин - кыргыз адабияты предметин окутуунун эволюциясын мектептин окуу-тарбия процессинин контекстинде жана тарыхтын конкреттүү тажрыйбасы аркылуу комплекстүү, масштабдуу изилдөөнүн коомдук-педагогикалык зарылдыгы айкындалган.

Окумуштуу-методист Н.Ишекеевдин 1997-жылы жарык көргөн «Мектептерде прозалык чыгармаларды окутуу» деген аталыштагы эмгеги кыргыз профессионал жазуучуларынын чакан жана орто көлөмдүү прозалык чыгармаларын мектептин V-VII класстарында окутуу маселелерин чечмелеген. Мында академик Н.И.Кудряшев иштеп, сунуштаган окутуунун төрт усулу негизинде кыргыз адабияты сабагын класста алып баруунун жолдору, андагы кара сөз

түрүндөгү чыгармаларды талдоо үлгүлөрү иштелип чыккан.

Профессор Н.Ишекеевдин 2010-жылы чыккан «Кыргыз адабиятынын окуу программаларынын мазмуну жана проблемалары» деген монографиялык эмгегинде жалпы орто билим берүүчү кыргыз мектептери үчүн кыргыз адабиятынын окуу программаларынын пайда болушу, өнүгүшү жана бүгүнкү күндөгү актуалдуу маселелери ар тараптуу, кеңири каралган. Анын ошол эле 2010-жылы басмадан жарык көргөн «Кыргыз адабиятынын окуу китептери: өткөнү, бүгүнкүсү жана келечеги» деп аталган монографиялык эмгегинде жалпы билим берүүчү орто мектептер үчүн «Кыргыз адабияты» окуу китептеринин жаралышы, өнүгүшү жана бүгүнкү күндөгү өзөктүү көйгөйлөрү системалуу талдоого алынган.

Акыркы жылдары кыргыз адабиятын окутуунун методикасы илимине өзгөчөлүү эмгек сиңирген илимпоз инсан - бул Абдыкерим Муратов. Окумуштуунун адабият сабагында окуучулардын адабий-теориялык түшүнүктөрүн калыптандыруу жана көркөм текстти интерпретациялоо боюнча «Окуучулардын адабий-теориялык түшүнүктөрүн калыптандыруунун жолдору» (2009), «Кыргыз адабияты сабагында көркөм тексттин маңызын ачуу» (2009), «Көркөм чыгарма жана анын ички сырлары» (2009), «Ала-Тоодон ааламга үн салган Айтматов» (2010), «Адабиятты жаңыча окутуу: методдор, каражаттар жана иштелмелер» (Б.Байсабаев менен авторлош) (2010), «Дилбаян - чыгармачылык изденүүнүн үзүрү» (2011) деген аталыштарда «Усулчунун устананасынан» сериясындагы окуу колдонмолору мектептердеги адабият мугалимдерине тартууланды. Бул алты монография кыргыз адабиятын окутуунун методикасы илиминдеги өзгөчө белгилей кетчү эмгектерден. Мына ушул усулдук эмгектер анын 2010-жылы коргогон докторлук диссертациясына да, «Кыргыз

адабиятын окутуу: теориясы жана практикасы» (2013) деген фундаменталдуу эмгегине да негиз, өзөк болуп берген.

Профессор А.Муратовдун катышуусунда жазылган «Кыргыз адабияты терминдеринин түшүндүрмө сөздүгү» (экинчи басылышы. 2003-ж.) учурда мектеп мугалимдеринин жана окуучулардын, студенттердин үстөл китебине айланып отурат. Ошондой эле этнопедагогикалык мазмунда иштелип, 604 бет көлөмдү камтып, 2011-жылы жарык көргөн «Кыргыз эл педагогикасы: табияты, таралышы жана тарыхы» деген изилдөө эмгеги илимий чөйрөлөрдө зор кызыгууларды жаратып, коомчулукта да тез эле өз окурмандарын таап отурат.

Профессор Б.Байсабаевдин илимий-методикалык өнүттө жазган эмгектерине келсек, анын А.Муратов менен авторлоштукта жазган «Адабиятты жаңыча окутуу: методдор, каражаттар жана иштелмелер окуу-методикалык колдонмосу» деген аталыштагы усулдук окуу куралы (2010) адабиятты окутуунун заманбап технологиялары боюнча буга чейин орун алып келген кенемтени кайсы бир өлчөмдө толуктагансыды. Учурда бул окуу куралы мектептеги адабият мугалимдеринин күндө колдончу зарыл усулдук колдонмосуна айланды.

Б.Байсабаевдин «Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын V-VII, IX класстарда окутуу» аттуу окуу-методикалык эмгеги 2014-жылы жарык көрдү. Китепте автор Ч.Айтматовдун өмүр жолу, чыгармачылыгы боюнча адабият таануу илиминдеги, адабий туундуну окутуунун методикасы илиминдеги изилдөөлөргө, эмгектерге таянуу менен, залкар жазуучунун V-VII жана IX класстардагы кыргыз адабиятынын программасына кирген чыгармаларын: «Атадан калган туяк» аңгемесин, «Биринчи мугалим», «Бетме-бет», «Эрте келген турналар» «Саманчынын жолу» повесттерин окутуунун

методикасын азыркы заманбап талаптарга ылайык иштеп чыгуу аракетин жасаган.

Анын «Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын XI класста окутуу» деген окуу-методикалык эмгеги да ошол эле 2014-жылы басылып чыккан. Изилдөөдө мейли жазуучунун өмүрү жана чыгармачылыгы боюнча сунуш кылынган обзордук лекциянын үлгүсүн берүүдө болобу, мейли XI класста окутулуучу «Жамийла», «Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт», «Гүлсарат» повесттерин, «Кылым карытар бир күн», «Кыямат» романдарын окутуунун методикалык ык-жолдорун сунуш кылуудабы, айтор буларды класстык шарттарда окуп-өздөштүрүү процессинде келип чыкчу кыйчалыш жагдайларды жеңилдетүү максаты көздөлүп, аларды толуктап тактоого, кошумчалоого жана жакшыртууга жардамы тиет го деген ниетте тийиштүү кошумча маалыматтарды камтууга өзгөчөлүк маани берилген.

Мындан аркы кеп профессор Али Турдугулов тууралуу. Мектеп курсунда кыргыз адабиятын окутуу методикасына өткөн кылымдын 90-жылдарынан бери жигердүү аралашып жүргөн окумуштуу Али Турдугулов аталган тармакта бир топ үзүрлүү эмгектенди. Адабий билим берүүнүн мамлекеттик стандартынан тартып кыргыз адабиятын окутуунун мазмуну, формалары менен каражаттарынын натыйжалуулугун арттырууга чейинки отуздан ашуун илимий-методикалык макалалары басма беттеринде жарык көрдү. Анын авторлоштургундагы орто мектептин VIII класстары үчүн кыргыз адабияты боюнча окуу китеби да ошол токсонунчу жылдардын экинчи жарымынан бери колдонулуп келет. Айрыкча, 1996-жылы жарык көргөн «Төкмө ырчылар менен жазгыч акындардын чыгармачылыгын окутуу» деген аталыштагы көлөмдүү монографиясы кыргыз адабиятын окутуу методикасына салмактуу салымын кошкон эмгек катары убагында өз баасын алган. Китеп орто мектептин VIII классында өтүлчү легендарлык Бука

ырчы, Асан Кайгы, Аксак Темирдин заманындагы Токтогул ырчыдан тарта кечеги эле Калыгул, Арстанбек, Токтогул Сатылганов, Барпы, Жеңижок, Тоголок Молдо, Молдо Кылычтарды камтып, алардын акындык жана ойчулдук дүйнөсүн кыйла терең, ар тараптуу талдап бергени менен көңүлдү өзүнө бурат. Эмгек ушу азыркыга чейин баалуулугун жоготпой, мектеп мугалимдери менен филолог-студенттердин теориялык жана практикалык муктаждыктарын канааттандырып келет.

Ырас, мектеп программасына киргизилген адабий көркөм мурастарды сабак процессинде өздөштүрүү менен эле окуучу адабий билимге толук ээ боло калбайт, аны кошумча окуулар, класстан, мектептен тышкаркы иштер жана факультативдер менен тереңдетүү зарылдыгы бар. А.Турдугуловдун сөз болуп жаткан эмгеги мына ушул маселени да кыйгап өткөн эмес. Эмгек анын соңку главасы «Эл ырчыларынын мурастарын тандоо (факультатив) сабактарында окутуу» маселесин тереңден карагандыгы менен да баалуу.

2005-жылы А.Турдугуловдун «Кыргыз классикасы (адабий мурас - руханий дөөлөт башатында)» деген аталыштагы көлөмдүү монографиясы жарык көрдү. Ырас, аталган эмгек автордун изилдөө иштери филология илимдери боюнча жүргүзүлүп, акырына чыгарылган доктордук диссертациясынын негизинде колдон чыгарылганына карабай, табиятынан окумуштуу-методист катары мында да ал эмгегине кыргыз адабиятын мектепте окутуу методикасына жакын маселелерди кошпой коё алган эмес. Монографиялык эмгектин акыркы бешинчи главасы «Адабий мурасты үйрөнүүнүн технологиялары» деп аталып, адабият сабактарынын стандарттык эмес формаларынан тартып адабий билим берүүнүн жаңы багыттарына чейинки, мектепте кыргыз адабиятынын тарыхына негизделген жогорку класстарда лекция сабактарын жүргүзүүнүн технологияларынан тартып сабактардын активдүү формаларына чейинки, адабият теориясын окутуу боюнча обзордук темалардан тартып тигил же бул

акын же жазуучунун өмүр-таржымалы менен чыгармачылык жолун окутууга чейинки портреттик темаларды жүргүзүү боюнча учурдун талаптарына ылайык сабак процессин уюштуруунун план-иштелмелерин, сабактардын үлгүлөрүн сунуш кылган.

Окумуштуу-методист Б.Оторбаевдин илимий-методикалык эмгектерине келсек, кандидаттык диссертациясынын материалдарынын негизинде 2003-жылы анын «Семетей» эпосун VIII класста окутуу», 2004-жылы «Сейтек» эпосун VIII класста окутуу» методикалык окуу куралдары жарык көргөн. Мында мектептердеги адабият мугалимдерине көмөкчү болсун деп бул эки китептин колдонмолуу бүткөрүлүшүнө басым коюлган. Ушундан улам «Манас» үчилтигинин бул эки бөлүмүн окутууга деп каралган сабак-сааттардын ар биринин материалдары толук иштелип сунушталган. 2007-жылы чыгарылган «Манас» эпосун VIII класста окутуу» методикалык окуу куралын бүткөрүүдө да китептин колдонмолуулук - мектеп мугалимдери, ошондой эле филологиялык факультеттердин студенттери үчүн да теориялык жана практикалык жактан зарылдык жагы эске алынган. Белгилей кетмекчибиз, 1998-1999-окуу жылынан бери карай «Манас», «Семетей», «Сейтек» эпосторунун мектепте окутулушу маселелери Ж.Баласагын атындагы КУУнун кыргыз филологиясы факультетинде студенттерге деп тандалмалуу курс катары өтүлүп келди. Ал эми 2016-2017-окуу жылынан тарта «Манас» үчилтигин мектепте окутуунун методикасы» предмети жалпы курс үчүн милдеттүү өздөштүрүлүп баштады.

Б.Оторбаевдин филологиялык факультеттердин студенттери жана мектептердеги кыргыз адабияты мугалимдери үчүн деп 2011-жылы басылып чыккан «Мектепте адабиятты интерактивдүү окутуу» аттуу окуу куралы учурдагы мектептик билим берүүдө бөтөнчө актуалдуу болуп турган окуу предметин, биздин мисалыбызда, кыргыз адабияты окуу предметин

интерактивдүү окутуу маселелерине арналган. Мында окутуудагы интерактивдүүлүк, интерактивдүү окутуу, адабиятты окутуунун интерактивдүү усул-ыкмалары, каражаттары маселелери «Манас» үчилтигинин мектепте окутулушуна байланыштуу чечмеленген. Окуу куралы кыргыз адабиятын интерактивдүү окутуу көйгөйүн республикада биринчи болуп ар тараптуу, кеңири чечмелеп бергени менен баалуу.

Б.Оторбаевдин 2013-жылы жарык көргөн «Адабиятты мектепте окутуунун актуалдуу маселелери» окуу куралы учурда республикабыздын мектептик билим берүүсүндө өзгөчө маанилүү болуп турган окутуунун жаңы технологиялары, окуу предметин - кыргыз адабияты предметин инновациялап окутуу, адабиятты салттуу эмес жана заманбап салттуу окутуу, адабиятты интерактивдүү окутуу, проблемалык окутуу, адабиятты предмет аралык байланышта жана интеграциялап окутуу, бүгүнкү заманбап адабият сабагы, азыркы инсанга багыттап окутуунун адепки башаты кызматташуу педагогикасы маселелерин чечмелөөгө алган. Мында студенттерди жана мектеп мугалимдерин адабиятты мектепте окутуунун бүгүнкү күн үчүн бөтөнчө актуалдуу маселелери менен жалпылап тааныштыруу максаты көздөлгөн.

Окумуштуу-методисттин 2015-жылы колдонууга чыгарылган «Көркөм чыгарманы мектепте талдоо» аттуу монографиялык изилдөөсү филологиялык факультеттердин студенттери үчүн лекция тексттери эсебинде бүткөрүлгөнү китептин мазмунунан ачык көрүнүп турат. Бирок ал студенттер үчүн окуу куралы катары эле эмес, мектеп мугалимдери үчүн да билим көтөрүү каражаты, методикалык колдонмо катары зарыл. Себеби, мектептеги адабият мугалимдеринин басымдуу көпчүлүгү учурда чыгарманы талдаганды жарытып билбегенден улам анын сюжетин кайталоо менен гана чектелишери баарыга жакшы белгилүү. Китепте көркөм чыгарманы академиялык жана мектептик

талдоо, адабий туундуну көркөм окуу учурундагы талдоо, көркөм чыгарманы мектептик адабий талдоонун негиздүү маселелери, көркөм чыгарманы предмет аралык байланыш негизинде талдоо, көркөм чыгарманы проблемалык талдоо, көркөм чыгарманы талдоонун жолдору жана этаптары, көркөм чыгарманын интерпретациялап талдоо, көркөм чыгарманы мектептик талдоонун типтери, мектепте көркөм чыгармаларды тектик бөтөнчөлүктөрүнө жараша талдоо маселелери менен кенен, тереңдетип тааныштыруу максаты көздөлгөн. Мектеп программасынын алкагында айрым урунттуу чыгармалардын талданыштары да бул окуу куралында мүмкүнчүлүктүн жетишинче камтылган. Лекция тексттерин түзүүдө ЖОЖдордун окутуучуларынын, студенттеринин, ошондой эле мектеп мугалимдеринин колдонуусуна ыңгайлуу болуш жагы эске алынган.

Профессор И.Исамидиновдун 1993-жылы басылган «Кыргыз орто мектептеринде Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын үйрөнүүнүн процессинде окуучулардын адабий-теориялык түшүнүктөрүн калыптандыруу» деген китеби үч главадан турат. Биринчи главада автор кыргыз адабияты сабагында адабияттын теориясынан маалымат берүүнүн көп кырлуу проблемалары жана анын кыргыз адабиятын окутуунун методикасы илиминдеги алган орду туурасында так, ишенимдүү, системалуу түшүнүктөрдү берүүгө аракеттенген. Экинчи главада Ч.Айтматовдун чыгармаларынын негизинде V-VIII класстарда (азыркы V-VII, IX класстарда) адабият теориясынан маалымат берүүнүн милдеттери каралган. Мында автор аталган класстарда адабият теориясынан маалымат берүүдө колдонулуучу жалпы принциптерге жана методикалык каражаттарга токтолгон. Үчүнчү главада XI класста Ч.Айтматовдун чыгармаларын окутуу процессинде адабият теориясынан маалымат берүү жалпылаштырылган. Мындагы тигил же бул адабий түшүнүктү чыгарманын текстин окуу, талдоо менен биргеликте алып баруу, маалыматты

акырындап калыптандыруу, форма менен мазмунду бирдикте кароо, кеп байлыгын өстүрүү аркылуу үйрөтүү, предмет аралык байланышта такшалтуу боюнча келтирген сунуштары, аракеттери колдоого арзыйт.

2004-жылы И.Исамидиновдун докторлук изилдөөсүнүн негизинде иштелген «Кыргыз орто мектептеринде адабият теориясын окутуу» деген аталыштагы илимий монографиясы жарык көргөн. Китепте мектеп окуучуларын кыргыз акын-жазуучуларынын чыгармаларын ортонку жана жогорку класстарда окуп өздөштүрүү процессинде адабият теориясынын материалдары менен ар тараптуу тааныштыруу, билдирүү жагдайларын иштеп, сунуштоо максаты көздөлгөн.

ОшМУнун профессору С.Момуналиевдин «Кыргыз орто мектептеринде лирикалык чыгармаларды окутуунун педагогикалык-методикалык негиздери» аттуу докторлук диссертациясы (2009) үч бөлүмдөн туруп, биринчи бөлүмдө лириканын тектик табияты, лирика жана обондуу ырдын айырмачылыгы, «лирикалык мен» жана «лирикалык каарман», поэтикалык кеп, ырдык контекст түшүнүктөрү чечмеленип, ырды эмоционалдык жана идеялык таасиринин биримдигинде талдоого жетишүү аркылуу окуучулардын психикалык-интеллектуалдык жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүп-өстүрүүнүн жолдору каралган. Экинчи бөлүмдө окуучулардын курагы, адабиятка мамилелери сыпатталып, «ырчы» жана «акын» атоолорунун маанилери чечмеленген; ырчылар менен акындардын чыгармаларын үйрөнүү аркылуу адабий билим берүүнүн өзгөчөлүктөрү такталып, кесипкөй акындардын ырларын V-VIII класстарда үйрөнүүдөгү адабий билим берүүнүн ыкмалары көрсөтүлгөн; кыраатын келтирип окууну уюштуруу аркылуу окуучулардын көркөм табити менен эстетикалык табитин жана окурмандык маданиятын калыптандыруу жолдору конкреттүү ырлардын мисалында иштелген. Үчүнчү бөлүмдө V-XI класстарда лирикалык чыгармаларды окутуунун мазмуну жана аны жүзөгө ашыруудагы сабактын

типтери, жаңы формалары конкреттүү чыгармалардын мисалында алып чыгылган; лирикалык чыгармаларды окутуунун негизги мазмуну сөздү урматтап, сөздү түшүнгөн, сөздү баалаган жана сөз менен иштин биримдигине умтулган, ички руханий дүйнөсү бай, көз карашы терең, өз эли-жерин бекем сүйгөн чыныгы атуулду калыптандыруу экендигине маани берилген. Дегинкиси, изилдөөдө лирикалык тектин табияты жана окуучулардын курактык кабыл алуу өзгөчөлүктөрү эске алынуу менен ырларды талдоонун жол-ыктары, сабактын жаңы формалары менен типтери иштелип сунушталган.

Профессор С.Батаканованын 2010-жылы басмадан чыккан «Мектепте көркөм чыгармаларды талдоонун илимий-педагогикалык негиздери» аттуу монографиялык изилдөөсүндө орто мектептерде көркөм чыгармаларды талдоонун методологиясы, педагогика-психологиялык жана методикалык негиздери иштелип чыккан; көркөм чыгарманын текке, түргө бөлүнүшүнө карата талдоонун өзгөчөлүктөрү, усулдары, ыкмалары, жолдору жана каражаттары айкындалган. Китепте аталган көйгөйлөр теориялык-практикалык жактан терең жана кенен жалпылаштырылган.

Акыркы 25 жыл ичинде кыргыз адабиятын окутуунун методикасы боюнча жаратылган илимий-усулдук эмгектердин негиздүүлөрү мына ушулар. Мында филологиялык факультеттердин студенттерин жана мектептердеги адабият мугалимдерин кыргыз адабиятын окутуу методикасы илиминде эгемендүүлүктөн тарта бүгүнкү күнгө чейин изилденген жана изилденип жаткан өзөктүү маселелер менен жалпылап тааныштыруу максаты көздөлдү.

3. Орус адабиятын окутуунун методикасынын акыркы жетишкендиктеринин кыргыз адабиятын окутуунун методикасынын өнүгүүсүнө тийгизген таасири. Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы илиминин учурдагы абалы жана өнүгүү перспективалары.

Орус адабиятын окутуу методикасы илиминин совет доорунда кандай болсо, так эле ошондой СССР кулагандан кийинки жетишкендиктери кыргыз адабиятын окутуу методикасы илиминин заман талаптарында андан ары өөрчүп-өнүгүүсүнө негизги түрткү, булак болуусун улантып келет. Биз, кыргыздар, канчалык алыскы чет элдердин тилдерин, илим-билимин өздөштүрүүгө умтулганыбыз менен, баары бир боордош орус элинин тили, илим-билими биздей майда калктар үчүн көөнөрбөс руханий казына, прогресске карай алып баруучу өчпөс шам чырак эсебинде кала бермекчи. Эгер совет доорундагы кыргыз адабиятын окутуунун методикасынын өз алдынчалуу илим катары калыптанып, бутуна туруусуна орустун көрүнүктүү методист-окумуштуулары: Н.М.Соколовдун, М.А.Рыбникованын, В.В.Голубковдун, В.А.Никольскийдин, М.Н.Скаткиндин, И.Я.Лернердин, Н.И.Кудряшевдин, Г.Н.Иониндин ж.б. эмгектеринин кадимкидей таасири тийип, башкы, негизги ролду ойногон болсо, ал эми азыркы учурда улуттук методика илимибиздин - кыргыз адабиятын окутуунун методикасы илиминин андан ары карай өнүгүүсүндө көрүнүктүү, чечүүчү роль бүгүнкү күндөгү россиялык белгилүү усулчу-аалымдар: О.Ю.Богданованын, С.А.Леоновдун, В.Ф.Чертовдун, Г.В.Пранцованын, Е.С.Романичеванын, И.В.Сосновскаянын, В.А.Коханованын, Л.И.Щевцованын ж.б. илимий-методикалык эмгектерине таандык десек, адилеттүү болчудай.

Учурда кыргыз адабиятын окутуунун методикасы илими өзүнүн изденүүчүлүк ишмердүүлүгүндө бир тепкичке жогору көтөрүлдү десе болот. Улуттук методикабыз дүйнөлүк методика илиминин өнүгүү тенденцияларынан сырткарыда калбай, ага куйрук улаш, ал гана эмес катарлаш кадам шилтөөгө умтулууда. Адабиятты окутуунун мезгил талабындагы заманбап технологияларын иштеп чыгууда жана жайылтууда А.Муратов, Н.Ишекеев, С.Момуналиев, Б.Байсабаев, А.Турдугулов, Б.Оторбаев ж.б. сыяктуу методист-

окумуштууларыбыз бир топ алгылыктуу аракеттерди жасап жатышат.

Дегинкиси, кыргыз адабиятын окутуунун методикасы - бир орунда катып калбаган, дайымкы өнүгүүдөгү илим. Биздин пикирибизче, кыргыз адабиятын окутуунун методикасын өнүктүрүүнүн жакынкы перспективалары болуп төмөндөгүлөр эсептелинет: 1) окуу-тарбиялык процессти гумандаштыруу, 2) окутууну дифференцирлөө (бөлүп ажырымдоо),

окутуу методикаларын жана окутуунун заманбап усул-каражаттарын интеграциялоо, 4) окутуунун деңгээлин заманбап илимдин жана маданияттын өнүгүү деңгээлине жакындатуу, 5) сабактардын жаңы технологияларын, вариативдүү программаларды түзүү, 6) адабиятты окутуу усулдарынын өнүгүшүн ыкчамдаштыруу, 7) окутуунун жаңы формаларын издөө. Жакынкы келечекте бул аталган багыттар боюнча изилдөө иштери өз жемиштерин берип 3) баштайт деген ишенимдебиз.

Адабияттар:

1. Байсабаев Б.А. Адабиятты жаңыча окутуу: методдор, каражаттар жана иштелме-лер. Методикалык колдонмо. Б., 2010. 68 б. (А.Муратов менен авторлош); Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын V-VII, IX класстарда окутуу. Б., 2014. 192 б.; Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын XI класста окутуу. Б., 2014. 220 б.
2. Батаканова С.Т. Мектепте көркөм чыгармаларды талдоонун илимий-педагогикалык негиздери. Б., 2010. 288 б.
3. Исамидинов И. Кыргыз орто мектептеринде Ч.Айтматовдун чыгармаларын үйрөнүү процессинде окуучулардын адабий-теориялык түшүнүктөрүн калыптандыруу. – Б., 1993. 244 б.;
4. Кыргыз мектептеринде адабият теориясын окутуу. Монография. Б., 2004.
5. Ишекеев Н. Кыргыз адабиятын мектептерде окутуунун тарыхы. Б.: Эркин тоо, 1994; Мектептерде прозалык чыгармаларды окутуу. Б., 1997;
6. Кыргыз адабиятынын окуу программаларынын мазмуну жана проблемалары. Б., 2010. 160 б.;
7. Кыргыз адабиятынын окуу китептери: өткөнү, бүгүнкүсү жана келечеги. Б., 2010. 208 б.
8. Момуналиев С. Кыргыз орто мектептеринде лирикалык чыгармаларды окутуунун педагогикалык-методикалык негиздери. Докторлук диссертация. Б., 2009. 277 б.
9. Муратов А. Кыргыз адабияты: терминдердин түшүндүрмө сөздүгү. 2-бас. Б., 2003. 200 б. (авторлош);
10. Окуучулардын адабий-теориялык түшүнүктөрүн калыптандыруунун жолдору. Б.: 2009. 160 б.;
11. Кыргыз адабияты сабагында көркөм тексттин маңызын ачуу. Монография. Б.: 2009. 114 б.;
12. Көркөм чыгарма жана анын ички сырлары. Монография. Б.: 2009. 174 б.;
13. Ала-Тоодон ааламга үн салган Айтматов. Илимий-усулдук колдонмо. Б., 2010 187 б.;
14. Адабиятты жаңыча окутуу: методдор, каражаттар жана иштелмелер. Методикалык колдонмо. Б., 2010 68 б. (Б.Байсабаев менен авторлош);
15. Дилбаян - чыгармачылык изденүүнүн үзүрү. Б., 2011. 192 б.;
16. Кыргыз эл педагогикасы: табияты, таралышы жана тарыхы. Б.: Турар, 2011. 604 б.;
17. Кыргыз адабиятын окутуу: теориясы жана практикасы. Б., 2013. 554 б.
18. Оторбаев Б.К. «Семетей» эпосун VIII класста окутуу. Б., 2003. 96 б.;
19. «Сейтек» эпосун VIII класста окутуу. Б., 2004. 96 б.; «Манас» эпосун VIII класста окутуу. Б., 2007. 96 б.;
20. Мектепте адабиятты интерактивдүү окутуу. Б., 2011. 96 б.;
21. Адабиятты мектепте окутуунун актуалдуу маселелери. Б., 2013. 96 б.;
22. Көркөм чыгарманы мектепте талдоо. Б., 2015. 168 б.
23. Турдугулов А. Төкмө ырчылар менен жазгыч акындардын чыгармачылыгын окутуу. Б.: Кыргызстан-Сорос фонду, 1996. 198 б.;
24. Кыргыз классикасы. Б.: Шам, 2005. 326 б.

М. М. Жуманова

педагогика илимдеринин кандидаты, Ош мамлекеттик университетинин доценти.

PISA ИЗИЛДӨӨСҮНӨ ЫЛАЙЫК САБАТТУУЛУКТУН АСПЕКТТЕРИ ЖАНА ОКУУ ТЕКСТТЕРИН ТҮШҮНҮҮ ПРОБЛЕМАСЫ

М. М. Жуманова

кандидат педагогических наук, доцент Ошского государственного университета.

АСПЕКТЫ ГРАМОТНОСТИ ЧТЕНИЯ СОГЛАСНО ИССЛЕДОВАНИЮ PISA И ПРОБЛЕМА ПОНИМАНИЯ УЧЕБНЫХ ТЕКСТОВ

M. M. Zhumanova

Cand. Sci. (Pedagogics), the associate professor

THE READINGS LITERACY (COMPETENCE) ASPECTS ACCORDING TO PISA RESEARCH AND THE UNDERSTANDINGS SCHOOLS TEXTS PROBLEM

Аннотация: Макалада Кыргызстандын PISA изилдөөсүнө кайра катышууга кызыкдар экендиги, PISAнын сабаттуулук концепциясы жана ага ылайык окуу сабаттуулугунун аспекти жөнүндө материалдар камтылган. Өлкөбүз PISA изилдөөсүнө ийгиликтүү катышуусу үчүн окуу тексттерин түшүнүү проблемасы мектептик окутуу практикасында жана педагогикалык-психологиялык илимдерде кандайча чечилгендигинин маанилүүлүгү белгиленген.

Ачкыч сөздөр: PISA изилдөөсүнө Кыргызстандын кайра катышуусу; PISA изилдөөсүнүн окуу концепциясы; PISA изилдөөсүнө ылайык окуу сабаттуулугунун аспекти; PISA изилдөөсүнө ылайык сабаттуулуктун деңгээлдери; окуу тексттерин түшүнүү проблемасы.

Аннотация: В статье содержатся материалы о заинтересованности Кыргызстана в возобновлении участия в исследовании PISA, о концепции грамотности чтения PISA и об аспектах грамотности чтения согласно данному исследованию. Отмечено значение решения проблемы понимания учебных текстов в практике школьного обучения и педагогико-психологических науках для успешного участия страны в исследовании PISA.

Ключевые слова: возобновление участия Кыргызстана в исследовании PISA; концепция чтения PISA; аспекты грамотности чтения согласно исследованию PISA; уровни грамотности чтения согласно исследованию PISA; проблема понимания учебных текстов.

Annotation. The article contains the materials about the interest of Kyrgyzstan on participation on PISA reseach renew, the reading conception and the readings literacy (competence) aspects according to this research. Noted the meaning of solves understandings schools texts problem in the schools train practice and in the pedagogical-psychological sciences on the countries successful participation on PISA research.

Key words: the participation of Kyrgyzstan on PISA research renew; the reading conception of PISA; the readings literacy (competence) aspects according to PISA; the levels of readings literacy (competence) according to PISA; the meaning of solves understandings schools texts problem.

Белгилүү болгондой, ушул жылдын 12-сентябрында Бишкекте бир катар эл аралык уюмдардын катышуусунда өлкөбүздүн мектептик билим берүү системасын реформалоо маселелери талкууланган семинар болуп өттү. Анда Кыргызстан PISA изилдөөсүнө 2006- жана 2009-жылдары катышып, эки жолу тең акыркы орунду ээлегенден кийин бул изилдөөгө катышпагандыгы, бирок билим берүүнүн сапатын жогорулатуу максатында өлкөбүз 2024-жылы аталган изилдөөгө кайрадан катышууга ниеттенип жаткандыгы айтылды [1, 2-б.]. Демек, мындан ары негизги жана орто мектепте иштеген мугалимдерибиз PISA изилдөөсүнүн окуу сабаттуулугу жөнүндө концепциясын [5] кылдат окуп үйрөнүүгө жана анын негизги талаптарын билүүгө, окуучуларга ушул талаптарга ылайык билим берүүгө

далалаттанууга милдеттүү. Бул айрыкча тилдерди, математиканы жана табигый-илимий предметтерди окута турган мугалимдерге тиешелүү, анткени PISA изилдөөсү окуучулардын дал ошол окуу предметтери боюнча окуу сабаттуулугунун сапатын текшерип, баалайт.

Ал эми PISA изилдөөсүнүн талаптарына ылайык окутууну ишке ашыруунун жолдорун табуу жана аларды колдонуу методикасын иштеп чыгып, мектеп мугалимдерине сунуштоо жагы баарыдан мурда аталган предметтерди окутуу методикасы илимдеринин аймагында эмгектенген илимпоздорго жүктөлүшү түшүнүктүү.

Мектеп мугалимдеринин жана илимпоз педагогдордун алдына коюлган мындай чоң жана абдан татаал проблеманы чечүү үчүн адегенде PISA изилдөөсүнүн *окуу концепциясы* (орус. “концепция чтения”) жана анын окуу сабаттуулугуна (орус. “грамотность чтения”) койгон талаптары менен таанышуу зарыл. (Көңүл буруңуз! PISA изилдөөсү боюнча бул жерде жана мындан ары келтирилген тактама маалыматтар жана цитаталар орус тилинен кыргыз тилине ушул макаланын автору тарабынан которулду.)

Аталган проблемага биз буга чейин соңку кээ бир эмгектерибизде кайрылганбыз [2–4]. Мында Кыргызстанда мектептик физикалык билим берүүнү реформалоодо 2015-жылы кабыл алынган Физика боюнча предметтик стандартка жана ага жооп берүүчү жаңы программага ылайык түзүлүп пайдаланылуучу окуу-методикалык комплекстерди “эл аралык PISA изилдөөсүнүн сабаттуулук концепциясына төп келтирүү идеясын [4, 21-б.] сунуштап, “өнүккөн өлкөлөрдүн катарына кошулуу – бул билим берүү системасын реформалоодо окуучулардын окуу сабаттуулугун замандын талаптарына ылайык калыптандыруу дегенди билдиришин көңүлдүн борборунда кармоо керектигин” [4, 22-б.] белгилегенбиз. Ошондой эле Кыргызстанда мектептик физика курсун жана бардык башка предметтик курстарды окутуунун сапатын ыкчам жогорулатуу үчүн PISA изилдөөсүнүн окуу

сабаттуулугуна койгон талаптарын аткаруу максатында кандай шарттар канааттандырылууга тийиштиги жөнүндө пикирибизди баяндаганбыз [ошол эле жерде, 31-б.]. Андан тышкары, PISA изилдөөсү баалаган аймактар, сабаттуулук концепциясынын мазмуну жана структурасы, окуу сабаттуулугу (орус. грамотность чтения) түшүнүгү, окуу сабаттуулугунун, анын ичинде табигый-илимий сабаттуулуктун деңгээлдери бул изилдөөгө ылайык кандай аныкталгандыгын караганбыз [ошол эле жерде, 22-б.]. Ошондой эле, өлкөбүздүн мектептеринде пайдаланылган физика окуу китебиндеги тексттерди PISA 2009 изилдөөсүнүн тестирлөөсүндө сунушталган тексттер менен салыштырып, айырмасын көрсөткөнбүз [3, 32–43-бб.].

Сөз болуп жаткан эл аралык изилдөөгө кайрадан катышуубуздун мерчемделиши, бүгүнкү күндө PISAнын окуу сабаттуулугун баалоодогу өзгөчөлүктөрү жөнүндө мектеп мугалимдеринин, мында айрыкча окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн мектептердин мугалимдеринин мүмкүн болушунча кеңири маалымат алышына шарт түзүү зарылдыгын айгинелеп турат. Ушул себептүү, биз бул изилдөөнүн сабаттуулук концепциясы жөнүндөгү талдообузда дагы да улантууну чечтик жана бул жолу буга чейин жарыяланган макалаларыбызда каралбай калган маселелерге токтомокчубуз.

PISA изилдөөсүндө “окуу сабаттуулугу” деп жазма тексттерди түшүнүүнү, аларды пайдаланууну жана алардын үстүнөн ойлонууну, ошондой эле, кайсы бир максатка жетүү үчүн, билимдерге жана мүмкүнчүлүктөргө ээ болуу үчүн, потенциалды өстүрүү үчүн жана коомдук турмушка активдүү катышуу үчүн окууга берилүүнү [5, 17-б.] айтышат.

Окуу сабаттуулугунун ушул аныктамасында басым (акцент) окурмандын жазма текстке карата активдүү жана интерактивдүү ролуна, андагы катылган маалыматты түшүнүү, ойлонуу жана белгилүү бир милдеттерди аткаруу жана ошондой эле коюлган максаттарга жетүү үчүн бул маалыматты чыгарып алуу жана аны пайдалануу билгичтигине

жасалат. Аныктамада ошондой эле сөз окуу сабаттуулугу маанилүү роль ойногон ар түрдүү жагдайлар жөнүндө болуп жаткандыгы белгиленет. Бул жагдайлар болуп жаш адамдын өздүк керектөөлөрү да, анын окуусу (*орус. учеба*), жумушу, б. а. кызмат иши, коомдогу жашоосу, активдүү социалдык жашоосу да саналышат. “Түшүнүү, пайдалануу жана ойлонуу” термин сөздөрү окуунун (*орус. чтение*) жана таанып билүүнүн маанилүү элементтери менен түздөн-түз байланышкан.

Текстти түшүнүү, аны пайдалануу ж. б. терминдеринин маңызы PISA 2009 боюнча төмөнкүдөй чечмеленген.

“Түшүнүү” окурмандын тексттин маанисин айкындоо милдетине тиешелүү, мында тексттин мааниси кең жана тар, сөзмө-сөз (*орус. буквальный*) жана купуя (*орус. скрытым*) боло алат. Мында “түшүнүү” термини каалаган сүйлөмдөгү сөздөрдүн ар биринин маани-маңызын түшүнүүнү эле эмес, аңгемедеги (баяндагы) негизги ойду же узун жүйөөнүн маани-маңызын түшүнүүнү, б. а. татаал түшүнүүнү да туюнтат.

“Пайдалануу” текстти окуунун андагы маалыматты жана идеяларды түздөн түз кайсы бир тапшырманы аткаруу же максатка жетүү үчүн, же пикирди өзгөртүү, же аны (пикирди) бышыктоо үчүн колдонууга багытталган тибине таандык.

“Тексттердин үстүнөн ойлонуу” (ойлонуу – *орус. размышление*) түшүнүгү окурмандар окуп чыгылганды өздөрүнүн ойлору жана тажрыйбасы менен салыштырып, байланыштырат (*орус. соотносят со своими мыслями и опытом*) дегенди билдирет. Алар (окурмандар) текстти өзүнүн өздүк жеке жашоо-турмушундагы кайсы бир нерсенин маңызын ачыктап билип алуу үчүн (*орус. пролить свет на что-то в своей собственной жизни*), же кандайдыр бир тышкы булактардын негизинде берилген текст, б. а. ушул тексттин өзү жөнүндө пикирди формулировкалоо үчүн пайдалана алышат. Окурмандар текстти окуу жана бул текст менен ойлоо амалдарын жүргүзүп иштөө процессинде ушундай корутундуларды такай жасап турушат. Алар

текст коюлган максатка жетүү үчүн жарамдуу же жарамдуу эместигин баалоого тийиш, алар текст керектүү маалыматты камтыгандыгы же камтыбагандыгын аныкташат. Алар тексттин мазмунунун чындыкка жакындыгы жана ишеничтүүлүгү жөнүндө ой корутундуларды жасай алууга тийиш. Алар текстте берилген пикирди анын автору сөз болуп жаткан нерсенин чыныгы маңызы, касиеттери, өзгөчөлүктөрү ж. б. жөнүндөгү маалыматтарды таасын билип-билбей туруп деле айтып коюшу да ыктымалдыгын (*орус. предвзятость мнения*) эсепке ала билүүгө тийиш.

“Окууга берилүү (*тартылуу*)” термини окууга карата (*орус. к чтению*) мотивацияны, б. а. түрткүнү билдирет. Көптөгөн адамдар алардын алдында анык бир маселе турганда гана китеп окушат. Айрым учурларда кээ бирөөлөр канааттануу сезимин сезип-туйгусу келип жана өзүнүн жалпы кызыкчылыктарын канааттандыруу үчүн окушат. Башкалары болсо алардан китеп окууну кимдир-бирөөлөр, мисалы, мугалимдер, иш берүүчүлөр, же өкмөт талап кылганда гана окушат. Б. а., адамдар бири биринен ар кандай тексттерди окууга аларды эмне мотивациялагандыгына (эмнелер түрткү болгондугуна) жана окуу (*орус. чтение*) алардын жашоосунда кандай роль ойногондугуна жараша айырмаланышат.

PISA 2009 изилдөөсүн отчетунда илимий изилдөөлөр китеп окууга кызыкдарлык адамдын когнитивдик, б. а. таанып билүүчүлүк көрсөткүчтөрү менен тике байланышкан маанилүү фактор экендигин ырастай тургандыгы белгиленген [ошол эле жерде, 17-б.].

Буга чейин айтылгандай, PISAнын сабаттуулук концепциясы тексттер, аспекттер (б. а. өңүттөр) жана жагдай (б. а. кырдаал) өлчөмдөрү боюнча аныкталат. Алардын ичинен биз бул макалабызда аталган концепциянын аспект өлчөмүнө токтолобуз.

“Экинчи негизги ченем – *аспекттер* – когнитивдик мамилени аныктайт, ал окуучулар кандайча окушкандыгын айкындайт. ... PISA 2009да

маалыматка жете алуу жана аны чыгарып алуу, интеграциялоо жана интерпретациялоо, рефлексия жана баалоо (баа берүү) окуу сабаттуулугун баалоо үчүн негиз катары пайдаланылат” [ошол эле жерде, 19-б.], “Окуунун аспекттери – PISA 2009дун баалоо структурасында пайдаланылган экинчи элемент. Аспекттер текстти обработалоо үчүн окурман тарабынан пайдаланылган ойлоо стратегиялары же ойлоо мамилелери катары карала алышат. PISA 2009 тапшырмалардын – *маалыматты издөө жана чыгарып алуу, жалпылоо жана интерпретациялоо, ойлоону жана баалоо* деп аталган үч категориясын жана комплекстүү деп эсептелген төртүнчү категориясын бөлүп көрсөтөт. Ал (төртүнчү категория) жогоруда аталган ойлоо процесстеринин үчөөнү тең өз ичине камтыган тапшырмаларды сыпаттайт. Бул үч процесс PISA сабаттуулук деңгээлдерин окуучулардын ар бир аспект боюнча

көрсөткүчтөрүнө ылайык ченөөчү подшкалаларды түзүү үчүн негиз болуп саналышат.

Текстти толук түшүнүү ишмердиктин ушул түрлөрүнүн бардыгын өз ичине камтыйт. Бардык окурмандар алардын окурмандык тажрыйбасына жана билгичтиктерине жараша ишмердиктин аталган түрлөрүнүн ар бири боюнча белгилүү бир деңгээлди демонстрациялоого (көрсөтүүгө) жөндөмдүү деп күтүлөт” [ошол эле жерде, 21-б.].

Ошентип, аспект окурман текстти кандай максатта окугандыгын жана окуп жатканда окуунун кайсы методдорун колдонгондугун чагылдырат. Ошого жараша окуу сабаттуулугунун: 1) тексттен маалыматты издөө жана чыгарып алуу, 2) окулуп чыгылганды жалпылоо жана интерпретациялоо, 3) окулуп чыгылгандын өздүк тажрыйба менен байланышы – ойлоону жана баалоо подшкалалары бар, ар бир подшкала 7 деңгээлдүү аныкталган; бул подшкалаларды төмөндө келтиребиз.

Окуу сабаттуулугу. “Маалыматты издөө жана чыгарып алуу” подшкаласы. Жети деңгээлдин кыскача сүрөттөмөсү [ошол эле жерде, 34–35-бб.]

Деңгээл	Берилген, же андан жогору деңгээлдин тапшырмаларын аткара алуучу окуучулардын пайызы, %	Тапшырмалардын мүнөздөмөсү
6	ЭКӨУ ¹ өлкөлөрүнүн окуучуларынын <u>0,8%</u> бөлүгү 6-деңгээлдеги тапшырмаларды аткара алышат. Кыргызстанда мындай окуучулардын үлүшү <u>0,1%</u> . ¹ ЭКӨУ - Экономикалык кызматташтык жана өнүктүрүү уюму	Жетишсиз берилмелер: бул деңгээлдеги бир гана суроо берилген класификацияга ылайык келет. Бейтааныш тематика менен иштеп жатып, маалыматтын аралаш тексттин ар кайсы бөлүктөрүнөн алынган көз карандысыз бир нече үзүндүлөрүн так жана тыкан удаалаштыкка келтирип, бириктирүү.
5	ЭКӨУ өлкөлөрүнүн окуучуларынын <u>9,7%</u> бөлүгү кеминде 5-деңгээлдеги тапшырмаларды аткара алышат. Кыргызстанда мындай окуучулардын үлүшү <u>0,4%</u> .	Кайсы бир бөлүгү негизги тексттин чектеринен тышкары болушу мүмкүн болгон, терең катылган маалыматтын бир нече үзүндүсүн табуу жана мүмкүн болсо, аларды биргелештирүү. Абдан карама-каршылыктуу берилмелер менен иштей алуу.

4	ЭКӨУ өлкөлөрүнүн окуучуларынын <u>30,7 %</u> бөлүгү кеминде 4-деңгээлдеги тапшырмаларды аткара алышат. Кыргызстанда мындай окуучулардын үлүшү <u>1,7 %</u> .	Тематикасы же форматы белгисиз болгон тексттеги терең катылган маалыматтын, балким, бир нече критерийлерге жооп берүүгө тийиш болгон бир нече үзүндү-сүн табуу. Балким, графиктик же вербал-дык түрдө чагылдырылган маалыматты биргелештирүү. Берилмелери бири бирине карама-каршы келген жана/же көлөмү чоң маалымат менен иштей алуу.
3	ЭКӨУ өлкөлөрүнүн окуучу-ларынын <u>58,2 %</u> бөлүгү кеминде 3-деңгээлдеги тапшырмаларды аткара алышат. Кыргызстанда мындай окуучулардын үлүшү <u>5,0 %</u> .	Маалыматтын бир нече критерийлерге жооп берүүгө тийиш болгон бир нече үзүндүсүн табуу. Тексттеги маалыматты жанаштыруу. Карама-каршылыктуу берилмелер менен иштей алуу.
2	ЭКӨУ өлкөлөрүнүн окуучу-ларынын <u>80,6 %</u> бөлүгү кеминде 2-деңгээлдеги тапшырмаларды аткара алышат. Кыргызстанда мындай окуучулардын үлүшү <u>11,4 %</u> .	Маалыматтын бир нече критерийлерге жооп берүүгө тийиш болгон бир же бир нече үзүндүсүн табуу. Кээ бир карама-каршылыктуу берилмелер менен иштей алуу.
1a	ЭКӨУ өлкөлөрүнүн окуучу-ларынын <u>93,1 %</u> бөлүгү кеминде 1a-деңгээлдеги тапшырмаларды аткара алышат. Кыргызстанда мындай окуучулардын үлүшү <u>19,7 %</u> .	Айкын туюнтулган маалыматтын бир гана талапка жооп берүүгө тийиш болгон бир же бир нече үзүндүсүн сөзмө-сөз же синонимдик жанаштыруу жолу менен табуу. Керектүү маалымат текстте ачык туюнтулбашы да мүмкүн, бирок текстте карама-каршылыктуу маалымат аз же таптакыр жок.
1b	ЭКӨУ өлкөлөрүнүн окуучуларынын <u>98,1 %</u> бөлүгү кеминде 1b-деңгээлдеги тапшырмаларды аткара алышат. Кыргызстанда мындай окуучулардын үлүшү <u>61,8 %</u> .	Карама-каршылыктуу берилмелери жок жөнөкөй тексттеги айкын туюнтулган маалыматтын бир гана талапка жооп берүүгө тийиш болгон жеке үзүндүсүн сөзмө-сөз же синонимдик жанаштыруу жолу менен табуу. Маалыматтын жанаша жайгашкан үзүндүлөрүнүн ортосунда параллель жүргүзүү талап кылынышы мүмкүн.

Окуу сабаттуулугу. “Жалпылоо жана интерпретация” подшкаласы. Жети деңгээлдин кыскача сүрөттөмөсү [ошол эле жерде, 39–40-бб.]

Деңгээл	“Жалпылоо жана интерпретация” подшкаласынын деңгээлдеринин ар бириндеги окуучулардын пайызы %	Тапшырманын мүнөздөмөсү	Жалпылоо жана интер-претация. Тапшырмалардын мисалдары
---------	---	-------------------------	--

6	ЭКӨУ өлкөлөрүнүн окуучуларынын <u>1,1%</u> бөлүгү берилген деңгээлдин тапшырмаларын аткара алышкан. Кыргызстанда бир дагы окуучу берилген деңгээлдин тапшырмаларын аткара алган эмес, же аларды аткара алган окуучулар жокко эсе санда.	Бир нече деталдык жана так тыянактарды, салыштырууларды жана жанаштырууларды жасоо. Бүтүндөй текстти жана анын конкреттүү бөлүктөрүн толук жана деталдык түшүнгөндүктү көрсөтүү. Бирден ашыгыраак сандагы тексттеги маалыматты жалпылоо талап кылынышы мүмкүн. Карама-каршылыктары айкын билинген маалымат бар кезинде абстракттуу идеялар менен иштей алуу. Интерпретация үчүн абстракттуу категорияларды калыптоо.	R452Q03, Театр – жана театр гана, 3-суроо, (730)
5	ЭКӨУ өлкөлөрүнүн окуучуларынын <u>8,5%</u> бөлүгү берилген деңгээлдин тапшырмаларын аткара алышкан. Кыргызстанда бир дагы окуучу берилген деңгээлдин тапшырмаларын аткарган эмес, же аларды аткарган окуучулар жокко эсе санда.	Текстти толук жана деталдык түшүнгөндүктү көрсөтүү. Тилдик нюанстардын мааниси жөнүндө тыянак чыгаруу. Терең ой корутундуларды пайдаланып, текстте чачылып берилген мисалдарга карата критерийлерди колдонуу. Тексттин бөлүктөрүнүн ортосундагы көз карандылык-тарды сыпаттоо үчүн категорияларды калыптоо. Алдын ала күтүүлөргө карама-каршы келген идеялар менен иштөө.	
4	ЭКӨУ өлкөлөрүнүн окуучуларынын <u>28,7 %</u> бөлүгү 4-деңгээлден төмөн эмес деңгээлдеги тапшырмаларды аткара алышат. Кыргызстанда мындай окуучулардын үлүшү <u>0,7 %</u> .	Текстте негизделген ой корутундуларды бейтааныш контексттеги категорияларды түшүнүү жана колдонуу үчүн пайдалануу, жана ошондой эле, бүтүндөй текстти кароо менен, тексттин бөлүмүнүн мааниси жөнүндө тыянак чыгаруу. Кош маанилүү жана негативдүү түшүнүктөр менен иштөө.	R414Q02, Мобилдик телефондордун коопсуздугу, 2-суроо, (561) R452Q07, Театр – жана театр гана, 7-суроо, (556)
3	ЭКӨУ өлкөлөрүнүн окуучуларынын <u>56,7 %</u> бөлүгү 3-деңгээлден төмөн эмес деңгээлдеги тапшырмаларды аткара алышат. Кыргызстанда мындай окуучулардын үлүшү <u>4,4 %</u> .	Тексттин негизги идеясын аныктоо, өз ара байланышты түшүнүү үчүн жана сөздүн же фразанын мааниси жөнүндө тыянак чыгаруу үчүн тексттин бир нече бөлүктөрүн жалпылоо. Бир нече критерийлерди эске алуу менен салыштыруу, жанаштыруу жана категориялаштыруу. Карама-каршылыктуу маалымат менен иштөө.	R414Q09, Мобилдик телефондордун коопсуздугу. 9-суроо (488) R458Q01; Телекомпью-тинг. 1-суроо (537); R433Q05, Сараң. 5-суроо (548)
2	ЭКӨУ өлкөлөрүнүн окуучуларынын <u>80,8 %</u> бөлүгү 2-деңгээлден төмөн эмес деңгээлдеги тапшырмаларды аткара алышат. Кыргызстанда мындай окуучулардын үлүшү <u>17,4 %</u> .	Тексттин негизги идеясын анык-тоо, андагы өз ара байланыш-тарды түшүнүү жөнөкөй категорияларды калыптоо жана колдонуу, же тексттин анчалык чоң эмес бөлүгүндөгү маалымат даана билинбеген жана жөнөкөй ой корутундуларды жасоо талап кылынган шартта бул маалыматтын мааниси жөнүндө тыянак чыгаруу.	R452Q04, Театр – жана театр гана, 4-суроо, (474) R429Q08, Кан тапшыруу жөнүндө жарыя, 8-суроо, (438)
1a	ЭКӨУ өлкөлөрүнүн окуучуларынын <u>94,4 %</u> бөлүгү 1a-деңгээлден төмөн эмес деңгээлдеги тапшырмаларды аткара алышат. Кыргызстанда мындай окуучулардын үлүшү <u>45,5 %</u> .	Аныктоо талап кылынган маалымат текстте даана билинип турган шартта тааныш темага арналган берилген текстте автор кайсы негизги теманы же максатты көздөгөндүгүн айкындоо.	R417Q08, <i>Аба шары</i> , 8-суроо, (370) R403Q01, <i>Сиз тишиңизди кантип тазалайсыз</i> , 1-суроо, (353) R433Q01, Сараң, 1-суроо, (373)

16	ЭКӨУ өлкөлөрүнүн окуучуларынын <u>98,9</u> % бөлүгү кеминде 16-деңгээлдеги тапшырмаларды аткара алышат. Кыргызстанда мындай окуучулардын үлүшү <u>77,5</u> %.	Текстте бир нече жолу белгиленген (мүмкүн, иллюстрацияларды пайдалануу менен белгиленген) жөнөкөй идеяны айкындоо, же тааныш темага берилген кыска тексттеги фразаны интерпретациялоо.	
----	---	--	--

Окуу сабаттуулугу. “Ойлонуу жана баалоо” подшкаласы. Жети деңгээлдин кыскача сүрөттөмөсү
[ошол эле жерде, 44–45-66.])

Деңгээл	“Ойлонуу жана баалоо” подшкаласынын деңгээлдеринин ар бириндеги окуучулардын пайызы, %	Тапшырманын мүнөздөмөсү	Ойлонуу жана баалоо. Тапшырма- лардын мисалдары
6	ЭКӨУ өлкөлөрүнүн окуучуларынын <u>1,3</u> % бөлүгү берилген деңгээлдин тапшырмаларын аткара алышкан. Кыргызстанда бир дагы окуучу берилген деңгээлдин тапшырмаларын аткара алган эмес, же аларды аткара алган окуучулар жокко эсе санда.	Божомолдорду түзүү же бейтааныш темага арналган татаал текстти бир нече критерийлерди же көз караштарды эске алуу менен сынчыл баалоо, ошондой эле, тексттин чектеринен тышкары чыгуучу татаал түшүнүүнү пайдалануу. Тексттин мүнөздөмөлөрүн баалоо үчүн критерийлерди анын максаттык аудиторияга ылайык келүүчүлүк катнашы боюнча калыптоо	
5	ЭКӨУ өлкөлөрүнүн окуучуларынын <u>9,0</u> % бөлүгү 5-деңгээлден төмөн эмес деңгээлдеги тапшырмаларды аткара алышат. Кыргызстанда мындай окуучулардын үлүшү <u>0,2</u> %.	Божомолдорду атайындаш-тырылган билимдердин негизинде жана алдын ала күтүүлөргө карама-каршы келген идеяларды камтыган узун же татаал тексттерди терең түшүнүүнүн негизинде түзүү. Тексттин өзүнүн чекте-риндеги же анын чектеринен тышкаркы тексттер менен идеялардын ортосунда орун алышы мүкүн болгон, же чындыгында бар болгон ылайык келбөөчүлүктөрдү сынчыл баалоо жана талдоо (анализдөө).	
4	ЭКӨУ өлкөлөрүнүн окуучуларынын <u>30,1</u> % бөлүгү 4-деңгээлден төмөн эмес деңгээлдеги тапшырмаларды аткара алышат. Кыргызстанда мындай окуучулардын үлүшү <u>1,5</u> %.	Божомол түзүү үчүн же текстти сынчыл баалоо үчүн тексттеги жалпыга маалым фактыларды пайдалануу. Узун же татаал текстти так түшүнгөндүктү көрсөтүү.	R414Q11, Мобилдик телефон-дордун коопсуздугу. 11-суроо, 604)
3	ЭКӨУ өлкөлөрүнүн окуучуларынын <u>58,5</u> % бөлүгү 3-деңгээлден төмөн эмес деңгээлдеги тапшырмаларды аткара алышат. Кыргызстанда мындай окуучулардын үлүшү <u>6,3</u> %.	Өз ара байланыштарды калыптоо же салыштыруу-ларды жүргүзүү, түшүндүрмөлөрдү берүү же тексттин кайсы бир мүнөздөмөлөрүн баалоо. Текстти жалпыга маалым тааныш фактылардын же азыраак белгилүү маалыматтын негизинде деталдык түшүнгөндүктү көрсөтүү.	R414Q06, Мобилдик телефон-дордун коопсуздугу. 6-суроо, (526) R417Q04, Аба шары, 4-суроо, (510) R458Q07

			Телекомпью-тинг, 7-суроо, (514)
2	ЭКӨУ өлкөлөрүнүн окуучуларынын 81,4 % бөлүгү 2-деңгээлден төмөн эмес деңгээлдеги тапшырмаларды аткара алышат. Кыргызстанда мындай окуучулардын үлүшү 16,8 %.	Текст менен тышкы маалыматты салыштыруу же алардын өз ара байланышын тастыктоо, же тексттин мүнөздөмөсүн өздүк тажрыйбанын же пикирдин негизинде түшүндүрүү.	R417Q06, Аба шары, 6-суроо, (411)
1a	ЭКӨУ өлкөлөрүнүн окуучуларынын 94,0 % бөлүгү 1a-деңгээлден төмөн эмес деңгээлдеги тапшырмаларды аткара алышат. Кыргызстанда мындай окуучулардын үлүшү 36,0 %.	Тексттеги маалымат менен күндөлүк турмушта орун алган белгилүү фактылардын ортосундагы жөнөкөй өз ара байланышты тастыктоо.	R403Q04, Сиз тишинизди кантип тазалайсыз, 4-суроо, (399) R429Q09, Кан тапшыруу жөнүндө жарыя, 9-суроо, (368)
16	ЭКӨУ өлкөлөрүнүн окуучуларынын 98,6 % бөлүгү 16-деңгээлден төмөн эмес деңгээлдеги тапшырмаларды аткара алышат. Кыргызстанда мындай окуучулардын үлүшү 62,8 %.	Берилмелер жетишсиз: бар болгон суроолордун арасында берилген деңгээлдин тапшырмалары жок.	

Жогорудагы таблицалардан PISA мазмунун түшүнүү проблемасына жана аны чечүүнүн изилдөөсүнүн сынагында окуп чыгуу үчүн сунушталуучу тексттердин мазмунун окуучулардын түшүнүүсү абдан маанилүү экендиги көрүнүп турат. Бул сынакка 2009-жылы өлкөбүздүн атынан катышкан окуучуларыбыз сынакта сунушталган тексттердин мазмунун анчалык түшүнө алышкан эмес.

Демек, аталган сынакка мындан ары ийгиликтүү катышуу үчүн өлкөбүздүн мектеп окуучуларына PISA сынагында берилген тексттерге окшош каалагандай текстти окуп чыгууда анын мазмунун бат жана туура, терең түшүнүүгө жардам берүүчү окуу методдорун (орус. методы чтения) үйрөтүү зарыл. Бул методдор окуучуларга текстти окуп чыгып, маалыматты издөөгө жана чыгарып алууга, жалпылоого жана интерпретациялоого, маалыматтын үстүнөн ой толгоого жана ага баа берүүгө карата берилген тапшырмаларды жана комплекстүү тапшырмаларды аткарууда өндүрүмдүү иштегенге өбөлгө түзүүгө тийиш. Бул болсо окуу тексттеринин (орус. учебных текстов)

мазмунун түшүнүү проблемасына жана аны чечүүнүн алгылыктуу жолдорун табууга кыргызстандык катардагы мектеп мугалимдери жана айрыкча, илимпоз педагог-усулчулар тарабынан канчалык даражада маани берилип, көңүл бөлүнүп жаткандыгынан көз каранды.

Илимдин каалаган тармагында, анын ичинде педагогикалык-психологиялык илимдерде жана окутуу практикасында кайсы бир проблеманын учурда чындыгында актуалдуу болуп жаткандыгы илимий чөйрө жана коомчулук тарабынан канчалык даражада баамдалгандыгы жөнүндө массалык маалымат каражаттарында, өзгөчө, мезгилдүү илимий, илимий-методикалык жана илимий-популярдык басылмаларда ошол проблеманын тегерегинде жүрүп жаткан талкуулар боюнча, ошондой эле, илимий, илимий-методикалык, илимий-популярдык жана окутуу/окуу маселелерине арналып жазылып жарыяланган эмгектердин мазмуну жана саны боюнча объективдүү тыянак чыгарууга болот. Андан тышкары, окуучуларга текст менен иштөө жолдорун үйрөтүү методикасы баяндалган

мугалимдер үчүн колдонмолордун жана ошондой эле, мектептик окуу китептери, кошумча окуу адабияттары менен өз алдынча иштөөнүн алгылыктуу методдорун колдонуунун үлгүлөрү берилген, окуучуларга арналган окуу колдонмолорунун мазмуну жана саны да ушундай эле тыянак чыгарууга мүмкүндүк беришет.

Анда, соңку он жылда мезгилдүү басма сөз бетинде илимпоздордун өлкөбүздө мектептик окуу тексттерин түшүнүү проблемасы абдан актуалдуу экендиги коомчулук жана тиешелүү илимий чөйрө тарабынан кандайча баамдалгандыгын, бул проблеманы чечүү максатында кандай илимий изилдөөлөр активдүү жүргүзүлүп жаткандыгын

күбөлөгөн кандай талкуулары орун алды – ушул макалабызда көтөрүлүп жаткан темага арналып башка кандай илимий жана илимий-методикалык макалалар жарыяланды? Мугалимдер, анын ичинде болочок мугалимдер жана мектеп окуучулары үчүн окуу тексттерин түшүнүү маселесин чечүү жолдору берилген кандай окуу жана методикалык колдонмолор жарыкка чыкты? Алар негизги жана орто мектепте, ЖОЖдо окутуу практикасында канчалык жемиштүү колдонулуп жатат?

Бул суроолордун ар бири өзүнчө кароону талап кылат; аларга биз кийинки эмгектерибизде ирети менен жана кыйла кеңири токтолууга аракеттенебиз.

Адабияттар:

1. Алибеков А. PISA – 2024: Азыртан дыкат даярдык зарыл. – “Кут билим” газетасы. – № 35 (10829), 2019-жыл, 13-сентябрь. – 2-б.
2. Жуманова М. М. Кыргызстанда физика-математикалык билим берүүнүн сапатын жогорулатуу проблемасы жана PISAнын окуу концепциясы. – ОшМУ жарчысы. Психологиялык-педагогикалык илимдер сериясы. – Ош, 2016. – № 3; 4-чыгарылышы. – 74–78-бб.
3. Жуманова М. М. Мектептик физика окуу китебинде жана PISA 2009 изилдөөсүнүн тесирлөөсүндө сунушталган тексттердин айырмасы эмнеде? – “Эл агартуу” журналы. – № 9-10, 2017. – 32-43-бб.
4. Жуманова М. М. Мектептик физикалык билим берүүнү реформалоо: Кыргызстан **PISA** изилдөөсүнө катышуу тажрыйбасынан кандай сабак алса болот? – “Эл агартуу” журналы. – № 7-8, 2018. – 20-31-бб.
5. “Учимся для жизни: что знают и умеют учащиеся. PISA 2009. Результаты международного сравнительного исследования функциональной грамотности 15-летних учащихся” (Отчет Центра оценки в образовании и методов обучения (ЦОМО). – Б.: 2011.)

Н.Б. Дүйшекеева

Б.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин окутуучусу

ҮРКҮН ТЕМАСЫН ЧАГЫЛДЫРГАН КӨРКӨМ ЧЫГАРМАЛАРДЫ МЕКТЕПТЕ ОКУТУУНУН АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕРИ

Н.Б.Дүйшекеева

преподаватель Кыргызско-Российского Славянского университета имени Б.Ельцина

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ НА ТЕМУ НАЦИОНАЛЬНОГО ГЕНОЦИДА 1916 ГОДА НА ШКОЛЬНОМ КУРСЕ ЛИТЕРАТУРЫ

N.B. Duishekeeva

teacher of Kyrgyz-Russian Slavic University named after B. Yeltsin

SOME PROBLEMS IN THE STUDY OF ART WORKS ON THE THEME OF NATIONAL GENOCIDE OF 1916 IN THE SCHOOL LITERATURE COURSE.

Аннотация: Макалада кыргыз адабиятынын мектеп курсунун төмөнкү класстарында 1916-жылдагы үркүн темасындагы көркөм чыгармаларды окутуунун теориялык айрым маселелери тууралуу сөз болот. Автор муну Ы.Шайбековдун “Кайран эл” казалынын, М.Элебаевдин “Бороондуу күнү” аңгемесинин жана А.Токтомушевдин “Какшаалдан кат” поэмасынын мисалында сунуш кылат.

Түйүндүү сөздөр: Окуу программасы, үркүн темасы, казал, аңгеме, поэма, адабияттык окуу курсу, этаптар, сюжет, композиция, интерьер, пейзаж.

Аннотация: В статье рассматриваются теоретические вопросы изучения художественных произведений на тему национального геноцида 1916 года на школьном курсе литературы. Автор рассматривает это на примере конкретных художественных произведений, включенных в школьную программу.

Ключевые слова: Учебная программа, геноцид, казал, рассказ, поэма, курс литературного чтения, этапы, сюжет и композиция произведения, интерьер, пейзаж.

Abstract: the article deals with the theoretical issues of studying works of art on the theme of the national genocide of 1916 at the school literature course. The author considers this on the example of specific works of art included in the school curriculum.

Keywords: Curriculum, genocide, Kazal, story, poem, course of literary reading, stages, plot and composition of the work, interior, landscape.

Кыргыз адабиятын мектеп курсунда окутуу жеке жанрлар, ал жанрлардын эреже жолуна ылайык иши үч ири этаптан тураары белгилүү. Биринчи этап жазылган, түзүлгөн кээ бир көркөм дөөлөттөр менен – бешинчи-жетинчи класстар – адабияттык окуу таанышышат. Адабият теориясынан элементардык курсу, экинчи этап – сегизинчи-тогузунчу класстар – маалымат алышат. Бул класстарда жазуучунун тарыхый-адабий курстун элементтерин сактаган жандуу сөзүн добушун чыгарып окуу, ун кубултуп адабияттык окуу курсу жана үчүнчү этап – онунчу-он көркөм окуу чоң мааниге ээ. Текстти көркөм окуу биринчи класстар – адабияттын тарыхына жагынан мугалим окуучуларга үлгү болуп бериши негизделген системалуу курс. Бул этаптардын керек. Адабий текстти үйрөнүү, көркөм окуу, тилдик биринчиси адабияттык окуу курсу дедик. талдоо чыгарманы аналитикалык талдоолор менен Программанын талаптарына ылайык “бул класстарда айкалыштырылышы максатка ылайыктуу. Адабий окуучулар айрым-айрым чыгармалар, алардын каарман, көркөм чыгарманын жанрлары, тектери, үзүндүлөрү, жомок, макал-ылакап жана башка жеке-

түрлөрү, алардын айырмасы, сюжет, троп, анын түрлөрү тууралуу маалымат алышат”[1:4].

Мектеп курсунда адабий билим берүүнүн бул этабында башка темалар, жанрлар сыяктуу эле кыргыз элинин башынан кечирген тарыхый окуялардын үлгүсү катары 1916-жылдагы каргашалуу окуяларды көркөм чагылдырган чыгармалар менен да тааныштырылат. Алардын бири – бешинчи класста акын Ысак Шайбековдун “Кайран эл” аттуу казалы, алтынчы класста жазуучу Мукай Элебаевдин “Бороондуу күнү” аңгемеси жана акын Абдрасул Токтомушевдин айтылуу “Какшаалдан кат” аттуу чакан поэмасы. Көрүнүп тургандай, программанын талаптарына ылайык адабий билим берүүнүн бул этабында да ар кандай жанрдагы, ар кандай татаалдыктагы көркөм чыгармалар сунуш кылыныптыр. Булардын бири тарыхый окуяларды сүрөттөгөн көлөмдүү ыр – казал болсо, экинчиси чакан аңгеме, ал эми үчүнчүсү – окуп, түшүнүүгө өтө деле татаал болбогон поэма экен, бирок бул үчөөн бириктирип турган бир ири тема бар – ал улуттун башына келген коогалаңдуу окуя, анын кесепеттери, буга да карабай анын каармандарынын жакшы жашоого, эркиндикке болгон аракеттери, илгери үмүттөрүнүн көркөм чагылдырылышы.

Адабиятты мектеп курсунун кайсыл гана этабында болбосун, чыгарманын көркөм образдарын, искусстводогу көркөм адабият катары эстетикалык кооздугун, сулуулугун, анын идеялык, адеп-ахлактык мазмуну менен бирдикте окутуп үйрөтүүгө өзгөчө көңүл буруу зарылдыгы бар. Тигил же бул көркөм чыгарманы идеялык-тематикалык планда гана талдап, анын көркөм формасын унутта калтыруу – адабияттын образдык спецификасын унутуу дегендикке жатат. Көркөм адабиятты окуп жатып, окуучу көркөм сөз өнөрүнүн даамын сезсин, андагы көркөм образдардан таасирленсин, ырахат алсын, жазуучунун тилине тамшансын, окуучунун көркөм сөз байлыгы өссүн, мында ошол сабакта же үйдө окуган көркөм чыгармасы негиз болуп берсин. Бул үчүн, албетте, мугалим окутуунун ийкемдүү формаларын, каражаттарын, методдору менен жаңы

ыкмаларын ар бир сабагында кеңири пайдалануусу талапка ылайык болмок. Окуучунун өз алдынча чыгармачылык менен иштөөсүн да мыкты уюштуруу зарыл, айталы, тигил же бул тема боюнча билдирүү (доклад) даярдоосун, реферат жазуусун, рецензия, аннотация жазуусун уюштуруу зарылдыгы келип чыгат. Мектептин төмөнкү класстарынан баштап эле окуучунун өз эне тилинде бай лексика менен сабаттуу сүйлөй да, сабаттуу жаза билиши улуттук адабиятты мектеп курсунда сабаттуу окутууга түздөн-түз байланыштуу экендиги маалым. Теориялык мындай маселелерди мектептин бешинчи жана алтынчы класстарынын адабият мугалими айрыкча жетекчиликке алганы жакшы, анткени так ушул класстардагы адабият сабактары кийинки класстарга негиз болуп берет, адабий жанрлар тууралуу маалыматтар, көркөм чыгарманын тили (каармандардын тили), образдарды талдоо сыяктуу маселелер адабиятты жогорку класстарда окутуу ишинде спецификалык негиз болуп бере турган факторлор. Айрыкча, окуучунун адабият теориясынан алган алгачкы маалыматтары кийинки класстарда өтүлө турган чыгармаларды түшүнүү, талдоо ишинде негиз болуп берчү факторлордон. Ошону үчүн бешинчи класста Ысак Шайбековдун “Кайран эл” ырына удаа эле “Тарых эстелиги” (Н.Байтемиров) романынан үзүндүлөрдү өздөштүргөндөн кийин “Көркөм чыгарманын темасы жана идеясы тууралуу алгачкы түшүнүктөр” деп адабият теориясынан маалымат берилет.

Программада белгиленгендей “адабий-теориялык түшүнүктөр адабий билим берүүнүн составдык бөлүгү гана эмес, адабияттын мектеп курсунун өзүнчө бир илимий негизги базасы болуп эсептелет. Адабият теориясысыз көркөм сөз өнөрүнүн образдык-эстетикалык жаратылышын, ички мыйзам ченемдүүлүктөрүн талдап түшүнүү, демек, эстетикалык табити өнүккөн, көркөмдүк жактан билимдүү, маданияттуу окуучуну тарбиялап чыгаруу мүмкүн эмес экен. Класс улам жогорулап, жаңы чыгармаларды окуп үйрөнгөн сайын окуучунун адабият теориясы боюнча алган билимдери,

билгичтиктери да улам жогорулап, тереңдеп отурат”[1:6].

Мектептин алтынчы классында Мукай Элебаевдин “Бороондуу күнү” аңгемесин өздөштүргөндөн кийин эле “Аңгеме жөнүндө түшүнүктү тереңдетүү” деген адабият теориясынан маалымат берилет, ал эми Абдрасул Токтомушевдин “Какшаалдан кат” поэмасынан соң адабият теориясынан “Поэма жөнүндө алгачкы түшүнүк” деген чакан маалымат берилиши зарыл. “Адабий-теориялык аныктамалардын конкреттүү көркөм тексттен бөлүнүп схластикалык түрдө үйрөнүлүшүнө жол берилбөөгө тийиш. Адабий-илимий түшүнүктөрдү кабылдоо, үйрөнүү, түшүнүк-жоболорду практикалык түрдө өздөштүрүү жөнүндөгү методикалык принциптер сакталган учурда, башкача айтканда, илимий аныктамалар конкреттүү чыгарманын тажрыйбасына, образдык табиятына, жанрдык белгилерине таянып үйрөнүлгөндө, адабий-теориялык түшүнүктөрдү окутууда жөнөкөйдөн татаалга, жеңиден оорго жетелеген дидактикалык эреженин талаптарын туруктуу кармаган учурда гана ийгиликтүү, жемиштүү боло тургандыгын тажрыйба ачык далилдеди. Окуучуларды теориялык түшүнүктөрдү практикада колдоно билүүгө жатыктыруу, машыктыруу дайыма көңүлдүн борборунда болууга тийиш. Класста талданып, аныктама берилген теориялык түшүнүктөр ошол аныктама берилген боюнча өз ордунда кыймылсыз калып калбастан, андан ары кыймылга келтирилип, жаңы көркөм кубулуштарды талдоодо колдонулуп, улам байытылып окуучунун билими менен билгичтиктерине гана эмес, анын практикалык көндүмдөрүнө сиңирилип туруу зарылдыгы бар”[1:6-7].

Мектептин бешинчи классында “Эл башынан өткөн күндөр” деген жалпы теманын астында Ысак Шайбековдун “Кайран эл” трилогиясынын биринчи бөлүмү өздөштүрүлөт, буга программа бир саат гана убакыт караган. Мугалим мында 1916-жылдагы тарых окуясы жана анын көркөм чыгармада

чагылдырылышы боюнча жалпы, бирок кыска маалымат бериши керек, негизги басым үркүн учурундагы элдин абалына коюлушу зарыл. Буга көркөм текст чоң жардамчы, тексттин өзүн окубай туруп муну ишке ийгиликтүү ашыруу мүмкүн эмес.

Мектептин алтынчы классында “Кыргыз элинин өткөн турмушунан” деген жалпы бөлүмдүн астында Мукай Элебаевдин “Бороондуу күнү” аңгемеси окутулат, буга да программа бир саат убакыт караган. Мугалим мында жазуучунун бул чакан аңгемесинин сюжети – кыргыз элинин революциянын алдындагы оор турмушун сүрөттөөгө арналгандыгы тууралуу, жолоочу баланын абалы, боз үйдүн көрүнүшү, анын ичиндеги адамдарды сүрөттөөдөгү жазуучунун устаттыгы, жолоочу баланын ички психологиялык абалы, байкагычтыгы, интерьерди сүрөттөөдөгү деталдардын ролу, мааниси, аңгеменин кыскалыгы менен тактыгы сыяктуу негизги маселелерге басым жасашы керек. Аңгемеде заман, шарт канчалык оор болгонуна карабай жолоочу бала баш пааналап кирген чакан боз үйдөгү карыган кемпирдин жароокердиги, кең пейилдиги биринчи планга коюлушу керек. Мында да көркөм текст менен иштөөнүн мааниси чоң. Ошол бир сааттын ичинде айрым талдоо иштерин жүргүзүүгө да болот. Сабактын соңунда адабият теориясынан маалымат катары аңгеме жанры жөнүндө окуучуларынын түшүнүктөрүн тереңдетүү милдети турат.

“Бороондуу күнү” аңгемесин талдоо учурунда мугалим мына бул маселеге басым жасаганы туура: Ушул көлөмү чакан аңгемеде Мукай бүтүндөй кыргыз калкынын 1916-жылдагы үркүн, 1917-жылдагы Октябрь революциясынын алдындагы оор турмушун сүрөттөп салган. Аңгемени окугандар билишээр, он-он эки жаш курагындагы бала талаа-түздө жалгыз келе жатат, бороон ышкырып сырткы кийиминди эмес, дененди жулуп кетчүдөй. Балага алыстан бир дөпөйгөн караан көрүндү, жакындаса, ал боз үй экен. Аны боз үй деп атоого да болбойт, тамтыгы кеткен, кийиздери ар кайсы жеринен

айрылган, шамалда кулап калчудай аран эле турган бир алачык...

Ошол алачыкта кыргыздын ошондогу оор абалда жанын баккан бир үй-бүлө бар. Биздин жолоочу ошол алачыкка кирип баш калкаламак болду, андагыларга жолоочунун кереги деле жок эле. Мукайдын устаттыгы мына ушунда – боз үйдүн ички көрүнүшүн тимеле аянычтуу сүрөттөп, андагылардын ички абалына да кыска сүртүмдөрдү берет. Адабият теориясындагы композиция, анын көркөм чыгармадагы элементтери деп жүрбөйүзбү, ошол элементтердин бири интерьер, бөлмөнүн ички жасалгаланышын сүрөттөө дейбизби... Жазуучу сүрөттөгөн деталдардын баары бир нерсеге – абалдын ошончолук аянычтуулугун сүрөттөөгө баш ийдирилген. Аңгеменин уникалдуулугу – анын кыскалаганда. Мында Чеховдун манерасы байкалат. Дагы бир артыкчылыгы – деталдарды сүрөттөөдөгү тактык, мында Толстой менен Достоевскийдин, Иван Тургеневдин манерасын көрөсүң. Көрсө, кыргыз адабиятында деле андай классиктер болгон тура...

Европада аңгеме жанрын изилдеген Сомерсет Моэм, орустарда Юрий Нагибин дегендер болгон, алардын теориясында “от первого лица” деген баяндоонун түрү бар, Мукайдын мунусу ошол талаптарга дал келет...

Эми ошол жолоочунун сөзүнө кулак төшөнүз. “...- Ушул эле болот мага, - деп ирегеде жаткан бир кап тезектин жанына тердикти жая салдым. Жаздыгым ошол боло турган. Бут сунарга жер жок. Жанымда коломто. Жатканымдан кийин талпакты сүйрөп келип, үстүмө таштап койду да, кемпир: “Эртең бороон бастаганда кет. Жолдо куруп каларсың” – деди күнкүлдөп. От өчтү. Үй жер кепедей караңгы. Жымжырт. Тыштан гана улуган бороондун күчү менен илдибары кеткен жаман үзүк делпилдеп, уукту сабап турду... Эртеси бул үйдөн бир адам серпиле электе туруп алып, жолго түштүм...” Аңгеме окуясынын мынчалык реалдуу тартылышы – менимче ошол жолоочу бала Мукайдын өзү (“Зарлык” деп аталган чакан аңгемесин эстеп көрүнүз), жазуучу ошондогу

аянычтуу окуяны өз көзү менен көргөн, өзү аралашкан... Ал 1916-1917 – жылдардын тарыхый окуясын бир эле күндүн рамкасына сыйдырды, анысын “бороондуу күнү” деп атады. Ошол жолоочу баланын көргөнү аркылуу бүтүндөй кыргыз элинин көргөн күнүн баяндап салды...

Мугалим үчүн мына бул маалыматтарды билип алуу да ашыктык кылбайт: Кыргыз элинин тарыхына, өзгөчө 1916-жылкы окуяга ириде улуттук адабиятта жазуучулар, акындар, драматургдар жана Ысак Шайбековго окшогон акындар чыгармачылыгынын өкүлдөрү кеңири кайрылышкан. Бул багытта биз буга чейин Ы. Шайбековдун (1880 — 1957) «Азган эл», «Кайран эл», «Кайткан эл», А. Жутакеевдин (1880—1931) «Качак турмушу», «1916-жыл», «Кайран эл» деген чыгармаларын окуп үйрөнүп келсек, эми бул катарды ысмы элге кайрадан таралып жаткан акын Алдаш Молдонун (1876 — 1930) чыгармалары толуктап отурат. Алдаш Молдо өтө көп сандагы адабий көркөм туундуларды жараткан экен, бирок бизге чейин алардын баары толук түрдө келип жеткен жок. Бул мугалим-акындын көркөм мурасынан соңку кездерде бирин-экин чыгармалары жарык көрдү. Анын «Хал заман», «Үркүн», «Ормон-Балбай» деген поэмаларын айтууга болот. Алдаш Молдонун чыгармаларынын негизги баалуулугу — сүрөттөлүп жаткан окуялар менен адамдардын тарыхый жактан ишенимдүү көрсөтүлгөндүгү. Бул сапат акындын дээрлик бардык чыгармаларына мүнөздүү. Мына, калемгердин айрым чыгармаларынын аталыштары: «1912-жылы болгон бир окуя», «1913—1914-жылдардагы хуторлор тууралуу», «1916-жылкы үркүндүн алдында», «Алты шаар», «Көл баяны» ж.б. Акын «Хал заман» чыгармасында ошол мезгилдин жалпылаштырылган элесин түзүп, падышачылык администрациянын өкүлдөрү менен жергиликтүү байлардын дагы да байып, ал эми караламан кыргыз журту бардык жактан куржалак калып жаткандыгын көрсөтөт. Жалпысынан, Алдаш Молдонун 1916-жылдагы үркүнгө жана кыргыздардын Кытай жерине качкан кайгысы менен ал жакта көргөн азап-тозокторуна

арналган чыгармалары революциялык пафосу жана нукура тарыхый атмосферасы менен айырмаланып турат. Ушул мааниде анын 1917-жылы жазылган «Үркүн» поэмасы өзгөчө көңүл бурарлык. Анткени ал Октябрь революциясына чейинки кыргыз поэзиясын мазмун жактан да, өтмөчүлдүк эстафета берүү жактан да кандайдыр бир деңгээлде жыйынтыктап тургансыйт. Булар мугалим үчүн кошумча маалымат гана болду, бирок мындай маалыматтардын өтүлүп жаткан теманы терең түшүнүүгө өбөлгө түзөөрүн унутпаганы дурус.

Алтынчы класста Абдрасул Токтомушевдин “Какшаалдан кат” поэмасы “Бороондуу күнү” аңгемесине удаа өтүлөт, программа буга эки саат караган. Поэманы сабакта өтөөрдө мугалимдин жетекчиликке алуучу маселелери мына булар: Ата журтунан алыс калган кыздын турмушу (бул да үркүндүн кесепети болчу), поэмадагы туулган жерди сагынуу, кусалануу мотивинин берилиши, жеке керт башынын эркиндиги үчүн болгон күрөш, өз теңине жетүү үчүн каармандын Какшаалдагы аракеттери, элинен, жеринен алыста жүргөн кыздын туулуп, өскөн жери, эркин эли менен сыймыктанышы, поэманын жогорку көркөмдүүлүгү, тилинин жатыктыгы, каармандын образын берүүдөгү автордун нукуралыгы сыяктуу маселелердин тегерегинде болот.

Программа талап кылгандай бул класстарда ошол сунуш кылынган чакан чыгармалар менен кошо (аларды сабакта талдоонун алдында) автордун өмүрү жана чыгармачылыгы тууралуу кыскача маалымат берүү милдети турат. Дегинкиси, мектепте акын, жазуучу же драматургдун өмүрү-чыгармачылыгын үйрөнүүнүн үч түрү сунуш кылынат. Биринчиси, акын-жазуучулардын өмүрүнөн, чыгармачылыгынан өтө кыскача кабар берүү (бул айрыкча бешинчи-жетинчи класстарга мүнөздүү көрүнүш). Мында өтүлүп жаткан чыгармага байланыштуу автордун өмүр-таржымалынан учкай гана кабар берилет.

Программада айтылгандай “жазуучунун өмүр-таржымалын, чыгармачылык жолун окуучуларга түшүндүрүүдө тарыхый принципти кармануу зарылдыгы бар. Сөз чеберинин чыгармачылык өзгөчөлүктөрүн, идеялык-эстетикалык салттарын, жанрдык-тематикалык кызыкчылыктарын, көркөм ойлоо деңгээлин, ийгилик-кемчилдиктерин, сүрөткердик манерасын, граждандык умтулуштарын түшүндүрүүдө аларды ошол сөз чебери жашаган доордун жалпы рухтук атмосферасы, коомдук башкы тенденциялары, социалдык-психологиялык, мезгилдин саясий, чөйрөнүн тарыхый бөтөнчөлүлү, улуттук адабий-эстетикалык өсүштүн абалы, адабий-маданий өз ара карым-катыштардын арымынын даражасы менен тыгыз бирдикте кароо керек. Сүрөткердин өмүрү менен чыгармачылыгы жөнүндөгү аңгеменин эмоционалдуулугун, таасирдүүлүгүн арттырып, мазмунун тереңдетүүдө, жазуучу жөнүндөгү эскерүүлөрдөн, өзүнүн афоризмдеринен, күндөлүгүнөн, жеке турмушундагы, коомдук ишмердигиндеги, чыгармачыл өнөрканасындагы элдик баалардан, сейрек сүрөттөр болсо, алардан пайдалануунун мааниси чоң. Айрым учурларда жазуучулардын туулган, жашаган, эмгектенген жерлерине край таануу саякаттарын уюштуруп туруу да жакшы натыйжаларды берет”[1:7-8].

Ошентип, кыргыз адабиятынын мектеп курсунун бешинчи жана алтынчы класстарында мына жарым кылымдан бери системалуу өздөштүрүлүп келе жаткан үркүн темасындагы эки – үч чыгарманы окутууда мугалим жетекчиликке ала турган айрым гана теориялык маселелер тууралуу сөз кылдык. Ырас, бул айтылгандар кыйшыюусуз аткарыла турган панацея эмес, тек гана мугалим сабактарына даярданар алдында пайдалана алам дегендерин гана бөлүп алышы толук ыктымал, бул ар бир мугалимдин жеке эркинин иши.

Адабияттар:

1. Кыргыз адабиятынын программасы. Жалпы орто билим берүүчү кыргыз мектептеринин V - IX класстары үчүн. – Бишкек, 2011.
2. Кыргыз адабиятынын тарыхы (төртүнчү том). А.Акматалиевдин жалпы ред. астында. – Бишкек: Шам, 2002.
3. Элебаев М. Жарыяланбаган чыгармалар. – Фрунзе: Адабият, 1990.
4. Жигитов С. Кечээкинин сабактары, бүгүнкүнүн талаптары. – Фрунзе, 1991.
5. Асаналиев К. Кыргыз совет прозасынын очерктери. Биринчи бөлүм. – Фрунзе, 1957.
6. Байгазиев С. Жазуучунун чыгармачылык индивидуалдуулугун мектепте үйрөнүү. Мукай менен Жусуп. – Бишкек: Мектеп, 1993.
7. Токтомушев А. Какшаалдан кат. Китепте: Тандалмалар. – Фрунзе, 1982.
8. Артыкбаев К. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. – Фрунзе: Мектеп, 1982.

Жазгүл Жолалиева,

Кыргыз-Түрк “Манас” Университети, Теология факультети, Дин таануу бөлүмүнүн кенже илимий кызматкери, Бишкек, Кыргызстан.

ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН ПЕДАГОГИКАЛЫК ИДЕЯЛАРЫ*

Жазгүл Жолалиева,

Кыргызско-Турецкий Университет “Манас”, ассистент Отделения Религиоведения Факультета Теологии. Бишкек, Кыргызстан.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ИДЕИ ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА

Jazgul Jolaliev,

Kyrgyz-Turkish “Manas” University, Faculty of Theology, Department of Religious Studies, Assistant

YUSUF BALASAGUNI'S IDEAS ABOUT EDUCATION

Аннотация: Бул макалада “Куттуу билим” чыгармасынын негизинде Жусуп Баласагындын педагогикалык идеялары талданат. Бул багытта акындын таалим-тарбиянын максаты, мазмуну, баланын өсүп-өнүгүүсүнө таасир эткен негизги факторлор, үй-бүлө тарбиясында ата-эненин орду, таалим тарбиянын принцип жана методдору тууралуу ой-пикирлерине өзгөчө көңүл бурулмачы. Макала киришүү, эки бөлүм жана корутундудан турат. Биринчи бөлүмдө Жусуп Баласагындын өмүр баяны жана чыгармасы тууралуу маалымат беребиз. Экинчи бөлүмдө Жусуп Баласагындын чыгармасын педагогикалык өнүгтө талдап чыгабыз. Корутунду бөлүмүндө болсо, Жусуп Баласагындын таалим тарбиялык идеяларынын учурдагы актуалдуулугун талдоого аракет жасайбыз.

Ачкыч түшүнүктөр: Жусуп Баласагын, “Куттуу билим”, педагогикалык идеялар

Аннотация: В данной статье мы рассмотрим педагогические идеи Жусупа Баласагына на основании анализа поэмы “Кутадгу билиг” и постараемся провести параллели между его идеями и сегодняшними педагогическими парадигмами. В этой связи, идеи поэта будут проанализированы в контексте некоторых понятий педагогики, таких как цель и содержание воспитания, факторы, влияющие на развитие ребенка, воспитание в семье и роль родителей в семейном воспитании, принципы и методы воспитания. Статья состоит из введения, двух частей и заключения. В первой части мы дадим короткую информацию о жизни и работах Жусупа Баласагына. В основной второй части статьи мы проанализируем педагогические идеи Жусупа Баласагына. В заключительной части мы постараемся выявить актуальность его педагогических идей в контексте современных педагогических парадигм.

Ключевые понятия: Жусуп Баласагын, “Кутадгу билиг”, педагогические идеи

Abstract: In this article we intend to reveal Yusuf Balasaguni's ideas about education on the basis of KutadguBilig. In addition, we will try to draw parallels between his ideas about education and current concepts of education. The work consists of introduction, two parts and conclusion. In the first part it will be given an information about life and works of Yusuf Balasaguni. In the second part Yusuf Balasaguni's ideas about education will be analyzed on the basis of his prominent work. The last conclusion part of the paper is dedicated to disclosure of the actuality of Yusuf Balasaguni's pedagogical ideas in terms of modern education.

Key words: Yusuf Balasaguni, KutadguBilig, ideas about education

*Бул макала 2019-жылы 18-19-октябрда Ош шаарында Проф. Докт. Фуат Сезгиндин жаркын элесине арналган “Орто Азия окумуштууларынын дүйнө илимдерине кошкон салымдары” эл аралык симпозиумунда окулган “Жусуп Баласагындын таалим тарбияга кошкон салымы” атуу докладдын кеңейтилген абалы болуп саналат.

Жусуп Баласагын Орто Азия чөлкөмүнөн чыккан эң залкар окумуштуулардын сап башында турат. Бизге жеткен маалыматтарга тыянып айта турган болсок, бул окумуштуу байыркы Баласагын шаарында (азыркы Чүй өрөөнүндөгү Ак-Бешим кыштагы) туулуп өскөн. Жусуп Баласагынга таандык “Куттуу билим” дастаны түрк тилинде жазылган алгачкы илимий эмгек катары жалпы түрк элдеринин орток мурасы болуп эсептелет. “Куттуу билим” Жусуп Баласагындын жалгыз чыгармасы, бирок айрым окумуштуулардын баамында акындын башка чыгармалары болушу ыктымал, себеп дегенде “Куттуу билим” сыяктуу чыгарманы жаратуу үчүн жогорку чеберчилик менен дыкат даярдык керек эле. Тилекке каршы азыркы күнгө чейин “Куттуу билимден” башка чыгармалары сакталып калган эмес.

Өз доорунун чыгаан окумуштуусу катары Жусуп Баласагын ошол доордо өкүм сүргөн идеяларды чыгармасында таамай чагылдыра алган. Бизге маалым болгондой, ал жашаган убакта караханийлер дөөлөтү чыңдалып, өз алдынча мамлекет катары күчүнө толуп турган мезгил болгон. Бул себептен, чыгармасы аркылуу өкүмдарларга кайрылып, аларга мамлекетти башкаруу санатын ачыктап берген. Поэманын өзөгүн адилет, акыл, каниет жана дөөлөт сыяктуу асыл касиеттер түзөт. Акын поэмасында идеалдуу коом жана идеалдуу инсандын портретин тартып, бактылуулукка жетүүнүн формуласын бергенге аракет жасаган. “Куттуу билимде” мамлекет башкаруу, мамлекет башчысы жана калың журтун ортосундагы мамилелер, идеалдуу коом жана идеалдуу адамга тиешелүү адеп-ахлактык баалуулуктар, кесип ээлеринин коомдогу орду ж.б.у.с. кеңири аспектидеги маселелер колго алынат, ошондуктан поэманы саясат таануу, адабият, тил илими, дин таануу, философия ж.б. тармактарда талдоого болот. Муну менен катар, поэмада дидактикалык маңыздагы пикирлер байма-бай кездешет. Бул макалада “Куттуу билим” чыгармасынын негизинде Жусуп Баласагындын таалим тарбия тууралуу пикирлерин анализдеп, педагогикалык өнүгтө талдоого аракет кылмакчыбыз. Бул багытта акындын таалим-тарбиянын максаты, мазмуну, баланын өсүп-өнүгүүсүнө таасир эткен негизги факторлор, үй-бүлө тарбиясында ата-эненин орду, таалим тарбиянын принцип жана методдору тууралуу ой-пикирлерине өзгөчө көңүл бурулмакчы.

1. Жусуп Баласагындын өмүр баяны жана “Куттуу билим” чыгармасы

Жусуп Баласагындын өмүр баяны тууралуу маалыматтар өтө сейрек кездешет. Бирок бизди сүйүндүрө турчу нерсе – акын “Куттуу билим” чыгармасынын киришүү бөлүмүндө туулган жери, элинин кесипчилиги жана тили тууралуу учкай маалыматтарды берип кеткен:

“Эске тут бул китепти жазып койгон,
Ардактуу сыпаа сөзмөр болгон.
Күзөрдө анын туулуп өскөн жери,

Жатык тил, учкул сөздүү туулган эли”.¹

Бул ыр саптарындагы Күзөрдө (Күз ордо) кыштагы кийинчерээк чоң шаарга айланган. Айрым окумуштуулар Күз ордонун экинчи ысмы Баласагын шаары экендигин баса белгилешет. Буга кошумча, “Кутадгу билигдин” кара сөз түрүндөгү киришүүсүндө Күз ордонун экинчи ысмы Баласагын шаары экендиги тууралуу маалымат кездешет. Жусуп Баласагын мынтип жазган: “Бул китепти жазган Баласагындык такыба, сыпаа киши. Ал китебин Кашкарда бүтүрүп, Чыгыштын өкүмдары Тавгач хандын ордосуна тартуу кылды”. Баласагын шаары азыркы Чүй районундагы Ак-Бешим кыштагынын ордунда жайгашканы маалым. Демек, Жусуп Баласагын кыргыз жергесинин кулуну болгон.²

Акындын туулган жылы тууралуу так маалымат жок. Поэмасында бул чыгарманы аяктаганда ал элүү жашта экендигин эскертип кеткен:

“Карып калдым элүүдө менин жашым,
Капкара кундуз эле менин башым”.³

Чыгармасын он сегиз айдын ичинде тынымсыз эмгек кылып, хижра жыл санагы боюнча 462-жылы аяктаганын көркөм сөз түрүндө төмөнкүчө баяндаган:

“Төрт жүз жана алтымыш экинчи эле,
Бүткөн жылым, тизмектеп сөздү эми.
Он сегиз ай ичинде жазып бүттүм,
Терип сөздүн асылын келсе жөнү!”⁴

462-чи хижрий жылын Григорян жыл санагына которо турган болсок, 1069-жылга, ал эми 1069 санынан элүүнү алып салсак, 1019-жылына туура келет. Демек, Жусуп Баласагындын Григорян жыл санагы боюнча болжол менен 1019-жылы туулгандыгын айтуу мүмкүн. Жусуп Баласагындын жашаган доору байыркы Караханий мамлекетинин өз алдынча түптөлүп, Мавереннахр жана Орто Азия чөлкөмүндө ири мамлекет катарында чыңдалып турган мезгилге туура келет. Акын алгачкы билимди өзү туулуп өскөн Баласагынды алып, кийинчерээк өз билимин Чыгыштын бир канча шаарында өркүндөткөн. Акын бир канча илимдердин тармагын мыкты өздөштүрүп, өзү жашаган доордун өзгөчөлүгүн жана көйгөйлөрүн мыкты билген. Ошол себептен “Куттуу билим” чыгармасында так ошол доордо актуалдуу болгон мамлекетти башкаруу жана чыңдоо маселесин кеңири колго алган. Чыгармасын бүтүргөн соң, Жусуп Баласагын ошол замандын маданий салттарына ылайык, Карахан мамлекетинин падышасы Табгач Богра Карахакан-Абу Али Хасанга (кырг. Бууракан Тамга Карахан Аалы Асан) белек кылган жана мындай баалуу белеги үчүн кадырлуу “Хас-хажип” (вазирлик) наамын алган.⁵

“Куттуу билим” акынга таандык жалгыз чыгарма болуп эсептелет. Бирок, дастандын өтө

¹Куттуу билим: Дастан. Байыркы түрк тилинен котор. Козубеков, Т. Москва, 1993, 55-58бб.

²Классикалык изилдөөлөр жана тексттер: Жусуп Баласагын. Махмуд Кашкар. Түз.: Акматалиев, А. жана Орозова, Бишкек: Полиграфбумресурсы, 2018, 53-54 бб.

³Куттуу билим, 365.

⁴Куттуу билим, 6623-24

⁵Классикалык изилдөөлөр, 55-57 бб.

бийик чеберчилик менен жазылгандыгын эске алсак, акындын буга чейин да башка чыгармаларды жаратканын болжолдоо мүмкүн, себеп дегенде "Куттуу билим" сыяктуу көркөм чыгарманы жазуу үчүн сөзсүз түрдө мыкты фундаменттин болушу керек эле. Тилекке каршы, аталган автордун "Куттуу билиминен" башка чыгармасы бүгүнкү күнгө чейин жеткен эмес.

"Куттуу билимдин" кайсы тилде жазылгандыгы жөнүндө илимпоздордун арасында кызуу талаш-тартыштар бар, бирок көпчүлүктүн пикирине ылайык, дастан байыркы түрк тилинде жазылган. Бүгүнкү күндө поэманын араб жана уйгур ариптери менен жазылган үч кол жазмасы бар. Алгачкысы Вена шаарындагы китепканада сакталып турат, бул нусканы Герат нускасы деп да аташат. Экинчиси – араб арибиндеги Каир кол жазмасы болсо, үчүнчүсү Наманган шаарынан табылган нуска болуп эсептелет.⁶

"Куттуу билим" чыгармасы масневи формасындагы үч жыйнак жана 85 бөлүмдөн турат. Дастандын негизги сюжеттик бөлүгүндө 6645, ыр түрүндөгү кириш бөлүгүндө болсо 77 сап ыр камтылган.⁷ Чыгарманы жаратууда Жусуп Баласагын мыйзамченемдүү негизде өз доорунун тарыхый шарттарынан, ошол доордо басымдуу болгон ой-пикирлерден таасирленген. Ушунун негизинде автордун үч негизги булактан илхам алганын айтуу мүмкүн:

А) *Эски түрк элдеринин дүйнө таанымдык, салттык көз караштары:* Поэмадагы таалим тарбияга байланыштуу ыр саптардын негизинде мисал бере турган болсок, үй-бүлө жана коом, үй-бүлө мүчөлөрүнүн өз ара мамилелери, гендердик айырмачылыктар, бала тарбиясына тиешелүү түйүндүү түшүнүктөр, тарбияда колдонулган ыкмалар, ж.б. маселелердин чагылдырылышында орто кылымдагы түрк элдеринин таанымдык философиясы байкалат.

Б) *Эски грек философиясы:* Жусуп Баласагындын Аристотел, Платон, Эвклид, Эмпедокл сыяктуу грек философтордун чыгармалары менен тааныш экени айрым ыр саптардан байкалып турат. Өзгөчө акындын мамлекеттик башкаруу жөнүндөгү пикирлери менен Платондун "Мамлекет" аттуу чыгармасынын арасында параллелдер бар. Буга кошумча, ал байыркы грек ойчулу Эмпедоклдун космологиялык философиясынан таасир алып, жалпы ааламдын бири-биринен татаалдыгы боюнча айрымаланган От, Суу, Аба, Жер сымал төрт катмардан турарын баяндаган. Белгилей кетүүчү нерсе, Жусуп Баласагын Фараби, Ибн Сина, Бируни сымал Күнчыгыш ренессансынын ойчулдарынан да таасирленген.

В) *Ислам дининин баалуулуктары:* Жалпыбызга маалым болгондой, ислам дини караханий мамлекетинин расмий статустагы дини болгон. Жусуп Баласагын да ошол замандын ойчулу

катары ислам дининен терең таасирленген, арийне "Куттуу билимде" исламий мотивдер өтө арбын кездешет. Автордун бул багыттагы пикирлеринин башатын Ыйык Куран, Аз. Пайгамбар (с.а.в.)-дын сүннөтү жана төрт халифанын үлгүлүү жашоосу түзөт.⁸

"Куттуу билим" универсалдык мүнөзгө ээ саясий-социалдык, нрава-этикалык, философиялык, турмуштук-чарбалык, согуш-тынчтыктык проблемалар баяндалган трактат болуп эсептелет. Дастанда саясий мотив басымдуулук кылат, бирок ошол эле учурда ар бир адамдын турмушунда зарыл болгон ар тараптуу энциклопедиялык билимдер да ырааттуу чагылдырылган. Жусуп Баласагын чыгармасында кыялдагы идеалдуу коомдун жана идеалдуу адамдын образын жаратып, адам мүнөзүндөгү, жүрүш турушундагы оң-терс, жакшы-жаман сапаттар жөнүндөгү өз ой-түшүнүктөрүн баяндоого аракет жасаган. Ушундан улам Куттуу билимдин негизги каармандары Күнчыкты, Айтолду, Акдилмиш жана Өткүрмүш реалдуу тарыхый чындыктагы адамдар болбостон, адилет, дөөлөт, акыл жана каниет сыяктуу адамдык асыл сапаттар болуп эсептелет. Поэма ушул төрт каармандын өз ара мамилелери жана суроо-жооп түрүндөгү баарлашууларынын тегерегинде куралган. Аталган асыл касиеттердин ичинен автор акылга өзгөчө маани берет. Дастандын аталышы да акыл менен билимдин адам турмушундагы ордун айгинелеп турат.⁹

"Куттуу билим" саясат таануу, адабият, тил илими, философия, дин таануу ж.б. түрдүү тармактарда кеңири изилденген. Мисалга алсак, А. Жобер, Г. Флюгель, Г. Вамбери, В. Радлов, Э. Тентишев, Х. Фитрат, А. К. Каримов, Нарынбаев, А. Дилачар, Ө. Караев, А. Инан ж. б. окумуштуулар поэманын которулушу, басылышы жана түрдүү аспектилерде изилденишине зор салымын кошушкан. Кыргызстанда поэма адабий мурас катары К. Артыкбаев, А. Абдразаков, Ж. Шериев ж. б. тарабынан, философиялык өңүттө А. Бекбоев, О. Козубековдордун эмгектеринде изилденген. Бул чыгарма дагы көптөгөн изилдөөлөрдүн темасы боло алат, себеп дегенде чыгарманын өзөгүндө жаткан негизги түшүнүктөр ар доордо актуалдуулугун жоготпой сактап калаарында шек жок.¹⁰

2. Жусуп Баласагындын таалим-тарбия тууралуу идеялары

Жусуп Баласагындын "Куттуу билим" чыгармасын айрым илимпоздор социалдык, философиялык, этикалык планда жазылган саясий трактат катары баамдашат. Ошол эле учурда,

⁸Sönmez, S. Kutadgu Bilig'de Sosyopedagogikve Siyasal Söylem Adli Eser Münasebetiyle. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 24, 2004, ss. 267-278.

⁹Акматалиев, А., 237 б.

¹⁰Акматалиев, 236. Алимбеков, 101. Kaymaz, Z. Kutadgu Bilig Hakkında Türkiye'de Yapılan Yayınlar Üzerine Bir Deneme. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, ISSN: 1308-2140, 4(3), 2009, pp. 1408-1422.

⁶Классикалык изилдөөлөр, 234-236 бб.

⁷Алимбеков, А. *Түрк дүйнөсүнүн ойчулдарынын мурастарындагы педагогикалык идеялар*. Бишкек: Улуу тоолор басмаканасы, 2017, 100 б.

чыгарманы дидактикалык поэма деп атагандар да бар. Кандай болгон күндө да, “Куттуу билимде” баалуу таалим тарбиялык пикирлердин байма-бай орун алгандыгы талашсыз.

Автор таалим тарбиянын табиятын мыкты билээри поэманын саптарынан ачык көрүнүп турат. Себеп дегенде, поэмада баланын өсүп-өнүгүүсүнө таасир этүүчү негизги факторлордон баштап, тарбияда колдонулуучу ыкмаларга чейин кеңири баяндалат. Жусуп Баласагын чыгармасында таалим-тарбия процессин формалдуу билим берүүнүн алкагында колго албайт, ушундан улам анын дидактикасында мектеп, мугалим, окуучу, окуу программасы ж. б. у. с. билим берүү компоненттерине байланыштуу маалыматтар жокко эсе. Бирок, поэмада формалдуу эмес билим берүүгө басым жасалат, ошондуктан Жусуп Баласагындын мектеби үй-бүлө, мугалими болсо ата деп айтуу мүмкүн.¹¹ Жусуп Баласагындын таалим-тарбия тууралуу идеяларын төмөнкүдөй подтемалар түрүндө карап чыкмакчыбыз:

- Билим берүүнүн максаты жана мазмуну;
- Баланын калыптанышына таасир берүүчү негизги факторлор;
- Үй бүлөдөгү таалим-тарбия;
- Билим берүүнүн принцип, метод жана ыкмалары.

2.1. Билим берүүнүн максаты жана мазмуну

“Кутадгу билиг” аталышы “бактылуу болуунун билими” же “Кут табуу илими” деген маанини туюндурат. Аталышынан эле көрүнүп тургандай, бул поэмада таалим-тарбиянын негизги максаты адамды жана жалпы эле коомду бактылуулукка жеткирүү болуп эсептелет. Поэмада Жусуп Баласагынды түйшөлткөн негизги суроо: “Адам жана коом бактылуу болушу үчүн эмне кылуу керек?” Ушундан улам, Баласагындын баамында, таалим-тарбиянын максаты адамга бактылуу болуунун сырларын үйрөтүү болуп саналат. Автордун пикиринде, бактылуулукка жетүү менен гана тим болбостон, аны колдо кармап калуу маанилүү.¹² Поэмада бактылуулук ылдам чуркаган кийикке окшош, өзгөрүлмө жана туруксуз болору баяндалат:

Айтолдуайтты: “Тездикте менин сырым,
Кийик сымал ылдамдын ушул чыным!
Эң кыйын мени кармоо: мен күлүкмүн,
Кармаса — токтото албай мени эч ким”.¹³

Баласагын поэмасында туруксуз жана өзгөрмөлүү мүнөзгө ээ дөөлөттү кое бербей колдо кармап калуунун сырлары менен бөлүшүп кетет. Баласагындын баамында бактылуулукту чыгарбай кармап калуунун ачкычы ынсап, кичипейилдик, адилдик, ак пейилдүүлүк сыяктуу асыл сыпаттарга ээ

болууда жатат. Муну менен катар, дөөлөттү бекем кармап калам деген адам улуу менен кичүүнү сыйлап, ысырапкерчиликтен качуусу, мүнөзү жана иши мыкты болуусу, жаман иштерден оолак болуп, дайым адамдарга жакшылык кылуунун артында болуусу абзел.¹⁴

Жусуп Баласагындын педагогикасында билим берүүнүн мазмуну кеңири масштабдуу компоненттерден турат. Арийне, Баласагын поэмасында идеалдуу инсандын образын жаратууга аракет жасаган. Жалпысынан билим берүүнүн мазмунун “билим”, “адилеттүүлүк”, “каниет”, “адилдик” жана “эр жүрөктүүлүк” сыяктуу түшүнүктөр түзөт. Булардын ичинен билим өзгөчө мааниге ээ. Баласагындын пикирине ылайык билим төмөндөгү өзгөчөлүктөргө ээ болуусу зарыл:

А) Билим өнүктүрүүчү мүнөздө болуусу керек;

Б) Билим жана тилдин ортосундагы байланышка маани берүү керек;

В) Билим күнүмдүк турмушта колдонууга мүмкүн болгудай өзгөчөлүктө болуусу керек;

Г) Билим жаңы/актуалдуу болуусу керек;

Д) Билим менен практиканын ортосунда байланыш болуусу керек.

Е) Билим жазууга өткөрүлүп, талданышы зарыл.¹⁵

Бул идеялар азыркы педагогикадагы окутуунун принциптери менен үндөшүп турат. Мисалга алсак, “*билимдин өнүктүрүүчүлүк*” мүнөздө болуусу принцибин жакындан карай турган болсок, жыйырманчы кылымдын 1930-1960 жылдары Л. С. Выготский жана Д. Б. Эльконин сыяктуу психологдор бул принципке түздөн-түз тиешеси болгон “*Өнүктүрүүчү окутуу*” (*Развивающее обучение*) аттуу теориясын жаратышкан. Бул теорияга ылайык, билим берүү баланы өнүктүрүүчү мүнөздө болуусу керек жана керек болсо баланын өнүгүүсүнөн озуп туруусу керек.¹⁶ Ал эми билимдин актуалдуулук принциби, жана теориялык билим менен практикалык билимдин ортосундагы байланыштын болуусу керектиги жөнүндөгү принциптер учурдагы педагогикалык адабияттардын сап башында турган негизги окутуу принциптеринен болуп эсептелет. Эскерте кетүүчү жагдай, Жусуп Баласагын теория жана практиканын айкалышына “Куттуу билимде” өзгөчө маани берген. Анын баамында, практика жүзүндө ишке ашпаган теориялык билимдин эч кандай баалуулугу жок. Мыкты инсан жакшыны билип гана тим болбостон, аны практика жүзүндө колдоно билүүсү кажет, ошондо ал калкка пайдалуу боло алат. Бул пикирин бекемдөө иретинде акын реалдуу жашоодон жандуу мисалдарды берүү, окшоштуруу, салыштыруу методдорун көп колдонгон. Ушундан улам поэмада төмөндөгүдөй ыр саптар көп кездешет:

¹¹Klasik İslam Eğitmcileri (2016). Ed. Mustafa Köylü, Ahmet Koç. İstanbul: Rağbet Yayınları. ss. 256-282

¹²Куттуу билим, 681-682

¹³Куттуу билим, 698-699

¹⁴Kaya, U. Kutadgu Bilig ve Yusuf Has Hacib'in Eğitimle İlgili Görüşleri. *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1), 2017, 12-13.

¹⁵Sönmez, S., 274.

¹⁶Курак психологиясы: окуу куралы. Рец. Шакеева, Ч., Асипова, Н. жана Ниязова Ж. Бишкек, 2011, 274 б.

Угуп ал жакшы адамдын айткандарын,
Ал билет адам көйүн, адам жанын:...¹⁷
Угуп ал бир жакшы адам айткан кептен,
Эл ичине кадыры, даңкы өткөн...¹⁸

2.2. Баланын калыптанышына таасир этүүчү негизги факторлор

Жусуп Баласагын поэмасында баланын калыптанышында **тукум куучулукту** негизги факторлордун бири катары белгилейт. Бул идея автор жашаган орто кылым үчүн өтө айырмалуу, рационалисттик, жаңыча көз караш болгон. Себеби, ал доордо “Баланын ким болушу Алла Таала тарабынан алдын ала аныкталат” – деген көз караш кеңири жайылган. Бирок Жусуп Баласагын адамдын татаал түзүлүшүн эске алып, анын калыптанышын бир жактуу караган эмес.¹⁹ Ушундан улам ал ата тек факторун да актуалдаштырган. Бул маселени мындай саптар менен чагылдырган:

Атасы бек болгондун — уулу да бек,
Теги бектер — бек болот өзүдө эмек.²⁰
Тектүү жандар белгилүү теги менен,
Ишеними — элине түркүк бекем.
Тексиздерге берсең да шекер, жилик,
Мерездиги билинип турат экен!²¹

Баласагын ата тек факторунун ордун көрсөтүү үчүн, эки тип инсандарды мисал келтирет. Биринчи типтеги адамдар төрөлгөнүндө эле жакшы же жаман болушат. Акындын пикиринде, эне сүтү менен сиңген тубаса сапаттар эч качан өзгөрүлбөйт жана адамды өмүр бою коштоп, ажалы жетип кара топуракка көмүлгөндө гана аны калтырып кетет. Тубаса сапаттарга темперамент деп аталган кызуу кандуулук, бат ачуулануу, же тескерисинче жоош болуу сыяктуу өзгөчөлүктөрдү мисал катары берсек болот. Бул өзгөчөлүктөр эч качан өзгөрүүгө учурабайт. Ошол себептен, болочок муундардын мыкты калыптануусу үчүн үй-бүлө кура турчу жаштардын үйлөнө турчу жубайды туура тандоолору чечүүчү мааниге ээ. Жусуп Баласагын поэмада жаш жигиттерге болочок жубайды туура тандоолору керектигин айтып:

“Аял алуу кааласаң эгер өзүң,

Жакшы танда, өткүр болсун көзүң” – деп кеңеш берет.

Поэманын авторунун түшүнүгүндөгү идеалдуу аял – ыйман-ынсаптуу, такыба, абийирдүү, уяттуу, таза, эстүү жана айыпсыз болуп, күйөөсүнө чын пейили менен берилген аял. Аял алгысы келгендер ала турган аялынын байлыгына да, тегине да, сулуу сыпатына да карабастан, акыл-эсине кароо зарыл. “Жүзү эмес, көңүлү сулуу” аял гана эр азаматка чыныгы жар болуп бере алат. Акылдуу, абийирдүү, таза аял төрт тарабы келишкен аял деп түшүнөт автор.²²

Акын поэмада: “Адам төрөлгөндө эле билимдүү болуп төрөлөбү, же билимди кийин үйрөнөбү?” – деген суроонун тегерегинде да ой жүгүртүп, акыл менен билимдин ортосундагы байланышты аныктоого аракет жасайт. Поэмада бул маселе төмөндөгүчө туюндурулат:

Энеден эстүү болуп төрөлөбү,
Болбосо жаш жетилип үйрөнөбү?»²³

Акындын пикирине ылайык, акыл дагы адам баласына Алла Таала тарабынан ыйгарылган тубаса жөндөм болуп эсептелет. Кээ бирине акыл берилген болсо, кээ бирине акыл берилбей калышы мүмкүн, бул адамдын колундагы нерсе эмес. Бирок эгер адамга акыл берилген болсо, аны туура колдонуп, билим үйрөнүп кетүүсү өзүнө тиешелүү болот.

“Болбосо жаш жетилип үйрөнөбү?”- ыр сабы бизге адамдын калыптануусундагы экинчи негизги фактор тууралуу маалымат берет. Бул **чөйрө** фактору. Жогоруда айтылгандай, адам баласына кээ бир сапаттар тубаса берилген болсо, кээ бир сапаттар кийинчерээк үйрөнүү жолу аркылуу калыптанат. Поэмада баланын чөйрөсүндөгү адамдардан жакшы-жаман адаттарды тууроо жолу аркылуу үйрөнүп алары баса белгиленет. Ошондуктан, акылман, билимдүү адамдар менен бирге болуунун пазилети жана наадандар менен бирге болуунун зыяны таамай белгиленет:

Наадандардан алыс бол, жакындашпа,
Наадандар ак жолундан бурат башка.²⁴
...Нааданга дос болгон билем көптү,
Айрылып кайратынан кайгыда өттү!»²⁵

Билимдүү, акылман адамдар кайсы жерде болбосун сыйлуу болушат, себеби алар сүйлөнө турчу сөздүн жана жасала турчу иштин акыбетин ойлонуп туруп иш кылат. Наадандар андай эмес. Акылман адамдар менен бирге болгондо киши пайдалуу нерселерди үйрөнөт. Бул педагогикалык аксиома Курандын айрым аяттарында да кездешет. Араф сүрөөсүнүн 199-аятында мындай деп айтылат: “(Эй Пайгамбар!) Дайым кечиримдүү бол, жакшылыкка чакыр жана наадандардан жүзүңдү бур!”²⁶

Жусуп Баласагын чөйрөнүн маанилүүлүгү тууралуу пикирди бекемдөө иретинде, курдаштарды, досторду туура тандап, жакшылар менен дос болуу, жамандардан алыс болуу керектигин баса белгилейт:

Жаман менен бек адам дос болбосун,
Жакындатсаң — кырсыктан оңолбойсуң,²⁷
Жаман менен жакшы адам дос болушпайт,
Түптүз менен кыйшыктар — жуп болушпайт.²⁸

Жакын болсо эгер ким жакшы менен,
Андайдын иши, жолу мыкты экен.
Адамга пайдасы бар жанга дос бол,
Эмгек кылса элине мыкты ошол.²⁹

¹⁷Кутуу билим, 348.

¹⁸Кутуу билим, 1076.

¹⁹Алимбеков, 102-103.

²⁰ 1950

²¹ 2197-2198

²²Каа, У., 14.

²³Кутуу билим, 1678

²⁴Кутуу билим, 4194

²⁵Кутуу билим, 4244-4245

²⁶Араф сүрөөсү, 199 аят

²⁷Кутуу билим, 2079

²⁸Кутуу билим, 2249.

²⁹Кутуу билим, 3405.

Жогорудагы ыр саптардын Исламдагы буга байланыштуу айтылган хадистер менен окшоштугу бар. Дос тууралуу бир риваятта мындай деп баяндалат: Абу Хурайра Пайгамбарыбыздын мындай дегенин риваят кылат: *“Адам досунун жолунда болот. Ошондуктан ар бириң ким менен дос болгонунарга көңүл бургула.”*³⁰ Арийне, жакшы дос күтсөң, өзүң да жакшы болосуң, жаман дос терс нерселерди үйрөтүп коет. Бул акыйкат турмуштук тажрыйбалар менен да далилденген.

2.3. Үй-бүлөдөгү таалим-тарбия

Жусуп Баласагын жашаган коомдо сыбьян мектептери, медресе сыяктуу формалдуу билим берүү мекемелери болгонуна карабастан, “Кутадгу билигде” алар тууралуу маалымат жок. Бул себептүү поэмада билим берүүнүн: философиясы, укуктук негиздери, принциптери, максаттары, мазмуну, методологиясы, өлчөө жана баалоо куралдары сыяктуу түшүнүктөргө орун берилген эмес. Бирок поэмадагы идеалдуу коомдун асыл баалуулуктары формалдуу эмес билим берүү жолу менен үй бүлөдө муундан муунга өткөрүлүп турары баса белгиленет.³¹ Башкача айтканда, үй-бүлө билим берүү мекемесинин функциясын аткарган, унудан улам “Куттуу билимде” үй-бүлө тарбиясына өзгөчө көңүл бурулган. Буга байланыштуу төмөндөгүдөй ыр саптарды мисал катарында бере алабыз:

Уул, кыздуу болуп калсаң сен эгер,
Үйүңдө өстүр, жайсыз болот бөтөн жер.
Тарбиячы адам тап, пейли кенен,
Уул-кызың дени сак өсөт экен.
Билим берип, адилет тарбияла,
Эки дүйнө бактылуу болот анда.³²

Ошондой эле, уулуңа жакшы сапат үйрөт, дайым көз салып, тескеп тур, кызыңды турмушка убагында узат ж. б. деген сыяктуу ойлор кездешет. Жусуп Баласагын бала тарбиясындагы негизги жоопкерчиликти аталарга жүктөгөн. Бул асыресе көнүнүш, себеп дегенде “Кутадгу билигде” автор төрт тарабы топ келген өлкө башчыларын тарбиялоону максат кылат, ушул себептүү да аталарга өзгөчө орун берген. Акын үй-бүлө тарбиясынын төмөнкүдөй принциптерин атап кетет:

1. Үй-бүлө тарбиясынын негизги максаты коомдун мыкты жаранын тарбиялоо болушу керек, б.а. ата-энелер коомго кызмат кыла турчу коом мүчөлөрүн тарбиялап берүүгө милдеттүү;
2. Тарбия кичинекей жаштарда эле башталышы керек;
3. Баланы бош таштабай, дайым көзөмөлдөп, катуу тартип ичинде тарбиялоо зарыл;
4. Баланын тарбиясын башка адамдарга тапшырбоо зарыл.³³

³⁰EbuDavud, Edeb, 16; Tirmizi, Zühed, 45. Караңыз: Kara, M. Kutadgu Bilig'de Kur'an ve Hadisin Tesiri. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 72, 1991, s. 68.

³¹Klasik İslam Eğitimi, 272.

³²Кутуу билим, 4504-4506.

³³Klasik İslam Eğitimi, 272-275

Жусуп Баласагын ортого койгон бул принциптер азыркы күндө да өз актуалдуулугун коргоп келет. Чындыгында бала өмүрүндө керек болгон негизги баалуулуктарды кичинекей кезинде үйрөнөт. Ушундан улам үй-бүлөгө жана өзгөчө ата-энелерге өтө чоң милдет түшөт. Макалда айтылгандай, “уядан эмнени көрсөң, учканда ошону кыласың” демекчи, эгер бала адепсиз, уятсыз болуп чоңойсо, күнөөнү ата-энеге коюу керек.

Жогорудагы принциптердин ичинен тарбиянын кичинекей жаштарда башталуусу керектиги жөнүндөгү принцип өзүнө өзгөчө көңүл бурдурат. Курактын психологиясында критикалык жаш курак деген түшүнүк бар. Ага ылайык ар бир жөндөмдү үйрөнүүнүн критикалык убагы болот. Мисалы сүйлөөнү үйрөнүүнүн критикалык курагы 2-6 жашты түзөт. Башкача айтканда, бала бул жаштарда сүйлөөнү үйрөнүүсү керек. Бул жаштан кечиккен бала сүйлөй албай калышы мүмкүн. Жусуп Баласагын ушул нерсеге өзгөчө көңүл бурганы да бекеринен эмес.

Буга кошумча, баланын тарбиясын башка адамдарга тапшырбоо зарыл деген эреже да маанилүү. Азыркы күн менен параллел жүргүзсөк, чындыгында бул принциптин акыйкаттуулугун көрө алабыз. Азыр миндеген ата-энелер иш миграциясында жүргөндүктөн, балдардын тарбиясы башка адамдарга тапшырылган. Мындай кылуунун зыяндуулугун турмуштук кырдаалдар өзү эле айкын көргөзүп отурат. Бул тууралуу айрым изилдөөлөр да бар. Аларга ылайык, ата-энеси миграцияда жүргөн балдардын көпчүлүк бөлүгүнүн мектептеги академиялык жетишкендиктери төмөн болуп, жүрүм-турумунда проблемалар көбүрөөк кездешет.³⁴

Жусуп Баласагындын үй-бүлө тарбиясы тууралуу пикирлеринде терс көз караштарды жолуктуруу мүмкүн. Акын эркек балдарды кыз балдардан жогору коет. Мисалы, анын ою боюнча деги эле кызы жок болгон жакшы. Эгер кыз төрөлсө, ал өлүп калса деле мейли:

А төрөлсө кыз бала — болсун дейли,
Көзү өтүп, көр алдында жатса мейли!³⁵

Мындай, кызды бала катарында эсептебей мамиле кылуу феодалдык уруу түзүлүшүнүн учурундагы аталык коом идеясынын таасири менен пайда болгон түшүнүк катары баамдоо мүмкүн.³⁶

2.4. “Куттуу билимде” тарбия берүүнүн принцип жана методдору

Жусуп Баласагын Куттуу билимде түрдүү таалим тарбия усулдарын кыйыр түрдө устаттык менен колдонот. Анын эң көп колгонгон методу **насаат айтуу** методу болуп эсептелет. Чыгармада “Айткан сөзүн угуп ал, жетик абдан, Бул дүйнөгө көңүлү тойгон адам” же болбосо, “Ягма беги айтканын угуп алгын, Акыл экен сөздөрү бүтүн анын” – сыяктуу саптарга кеңири орун берилген. Жусуп Баласагын насаат айтуунун жол-жобосун да

³⁴ Караңыз: Программа ЮНИСЕФ Кыргызстан: Дети мигрантов. <https://www.unicef.org/kyrgyzstan/ru>

³⁵Кутуу билим, 4511-4514

³⁶Классикалык изилдөөлөр, 36-37.

эскертип кетет, себеби жөнү жок, ичи бош насааттын пайдасы жок. Анын пикирине ылайык, биринчиден, насаат айткан адам кеңеш кылып жаткан касиеттерге өзү да ээ болуусу керек, экинчиден, насаат айтуунун ыңгайлуу учуру жана жери болот, үчүнчүдөн, насаатты көркөм сөз менен куралданып алып айтуу таасирдүү болот, ошондуктан, насаатчы киши учкул сөздөрдү жана макал лакаптарды кошуп сүйлөөсү сунуш кылынат. Жусуп Баласагын өзү да насааттарын учкул сөздөр, көркөм ыр саптар, макал-лакаптар менен кооздойт.³⁷ Төмөндөгү ыр саптар буга мисал болуп бере алат:

Эл ичинде бир макал бардыгы ырас:

«Уулуна — ата абийири, ысмы мурас!»³⁸

Буга мисал бир макал келтирейин,

Угуп тур аны айтып мен берейин:

«Увазир беги үчүн жолду табат,

Ал элди, бекти дагы тескеп турат.»³⁹

Жусуп Баласагын “Кутуу билимде” **модель/үлгү көрсөтүү** методуна кайрылат. Чыгармада данышман кеңешчи, эр жүрөк баатыр, адилеттүү кадий (сот), чебер усталар жана таланттуу акындар, боорукерлиги менен башкалардан өзгөчөлөнгөн мээрман кишилердин жандуу үлгүлөрү берилген. Бул методго акын бекеринен кайрылган эмес, арийне, азыркы педагогика илиминин жетишкендиктерине ылайык, адам баласы бирөөнү үлгү алууга муктаж, ошондуктан тарбия учурунда жандуу моделдерди көрсөтүү маанилүү.⁴⁰ Ыйык Куран китебинен да үлгү/модель көрсөтүү ыкмасына көптөгөн мисалдарды берүү мүмкүн. Мисалы, Ахзаб сүрөөсүнүн 21-аятында: *“Алла Тааланын мэрримине үмүт кылып, Акырет күнүнө ишенген жана Аллахты көп эстеген момундар үчүн албетте Расулullaхта мыкты үлгүлөр бар”*.⁴¹ Ушундан улам, Жусуп Баласагындын бул багытта Ыйык Курандан да таасирленгенин божомолдоо мүмкүн.

Кутуу билимде колдонулган дагы бир метод, бул **окшоштуруу**⁴² методу болуп саналат. Жусуп Баласагын андоого татаал болгон абстракттуу же көпчүлүк билбеген түшүнүктөрдү конкреттүү нерселерге окшоштуруу жолу менен жөнөкөйлөткөнгө аракет жасаган. Мисалга алсак, акын тирүүлүктү закымга окшоштурган:

Тирүүлүктүн түйшүгү закымга окшош,

Жакындасаң алыстап, эч жолотпос!

Ал закым көрөп замат көздөн учат,

Артынан түшүп куусаң, алыс сызат.⁴³

Кутуу билимде кездешкен дагы бир маанилүү метод, бул **суроо-жооп** методу болуп эсептелет. Дастанда Өкүмдардын Айтолду, Акдилмиш жана Өткүрмүш менен болгон диалогдору суроо-жооп формасында баяндалган. Окутуу методологиясында бул ыкма мугалимдер тарабынан жогору бааланат жана мыкты натыйжаларды бере

алары баса белгиленип келет. Суроо-жооп методун туура колдонуу менен мугалимдер окуучунун оюн бир нерсеге топтоп, маселе чечүү жөндөмдөрүн өнүктүрүүсүнө жардам бере алышат.⁴⁴

Жусуп Баласагын Кутуу билимде **физикалык жаза берүү** методунун айрым учурларда пайдалуу болорун айтат жана кез-кезде баланы жазаландырып турууну эп көрөт:

“Балаңды жаштайынан билимге үйрөт,

Билимдүүнүн колуна баары келет.

Чыбык менен сабап тур кээде аны,

Акылга тез келтирет таяк даамы.”⁴⁵

Учурдагы педагогикалык психологияда физикалык жаза берүү тууралуу кайчылаш пикирлер бар. Кээ бири бул методдун тескери натыйжаларга алып келээрин, ошондуктан бул методду колдонбоо керектигин айтышса, кээ бири айрым бир учурларда бул методдун пайдалуу боло аларын белгилешет. Бирок, биринчи пикир педагогдордун арасында басымдуулук кылат. Жусуп Баласагын тарбиялык мааниде уул-кызга физикалык жаза берип туруу аркылуу жакшы менен жаманды айырмалоого үйрөтүү мүмкүн деген пикирди карманат. Бирок акын физикалык жазага шашылбоону жана башка тарбиялык методдор жардам бербей калган учурларда гана бул ыкманы колдонууну кеңеш кылат.⁴⁶

Корутунду

Жогорулардан да көрүнүп тургандай, Жусуп Баласагын “Кутуу билимде” таалим тарбияга байланыштуу өтө маанилүү маалыматтарды берип кеткен. Бул пикирлер азыркы күндөгү педагогиканын жана психологиянын жетишкендиктери менен үндөшүп турат. Мисалга алсак, акындын тукум куучулук жана чөйрө факторлору тууралуу пикирлери азыркы күндө да актуалдуу болуп эсептелет. Арийне, баланын калыптануусунда бул эки фактордун таасири чоң. Муну менен катар Жусуп Баласагын үй-бүлөнү негизги таалим-тарбия мекемеси катарында көрсөтүп, үй-бүлө тарбиясынын негиздерин берүүгө аракет жасаган. Автор бала тарбиясы үчүн негизги милдетти ата-энеге жүктөйт, жана баланын келечекте ким болорун ата-энеден көз каранды экенин айтат. Бул багыттагы акындын кеп кеңештери азыркы күндө өзгөчө актуалдуу, себеп дегенде учурдагы үй-бүлөлөр балдардын тарбиясын көбүнесе билим берүү мекемелерине жүктөп коюшат.

Жусуп Баласагын таалим тарбия методдору жана принциптери маселесинде өтө чебер экени чыгармадагы колдонулган кыйыр түрдөгү мисалдардан билинип турат. “Кутуу билимде” эң көп насаат айтуу, суроо-жооп, окшоштуруу, салыштыруу методдору колдонулган. Бул методдор учурдагы педагогикалык практикада интерактивдүү ыкмалар катары байма бай колдонулуп келет жана

³⁷Klasik İslam Eğitmcileri, 275.

³⁸Кутуу билим, 110

³⁹Кутуу билим, 5335-36

⁴⁰Каа, У., 13-14

⁴¹Ахзаб сүрөөсү, 21 аят.Kara, M..58.

⁴²Каа, У., 19.

⁴³Кутуу билим, 3626-27

⁴⁴Ташпынар, М. жана Алимбеков, А. *Окутуунун методдору*. Бишкек: КТМУ басылмалары, 2004, 94 б.

⁴⁵ Кутуу билим 1493-1494

⁴⁶Klasik İslam Eğitmcileri, 281-282.

өтө мыкты натыйжаларды бере алган таасирдүү методдор болуп эсептелет.

Акындын айрым пикирлерин кабыл алуу мүмкүн эмес. Мисалы, поэмада кыз балдар жана деги эле жалпы айымдар тууралуу терс пикирлер орун алган. Жусуп Баласагындын бул багыттагы пикирлери ал жашаган доордун жалпы көрүнүшү менен шартталганын божомолдосок мүмкүн. Чыгыш коомдорунда, анын ичинде кыргыз коомунда кыз балдарды төмөн көрүү практикасы тилекке каршы дагы деле толугу менен жок боло элек.

Педагогикалык көз карашта акындын ушул өңдүү пикирлерине кошулуу мүмкүн эмес. Кайчылаш пикирди жараткан башка көз караш, бул акындын физикалык жазалоо тууралуу пикири болуп эсептелет. Жусуп Баласагын бул методдун пайдалуу боло аларына ишенет жана ата-энелерге кез-кезде балдарды сабап туруу керектигин айтат. Бирок, учурдагы педагогика илими бул методго кайрылууну жөнсүз деп эсептейт, анткени физикалык жазалоо терс натыйжаларга алып келиши ыктымал.

Колдонулган адабияттар

1. Алимбеков, А. *Түрк дүйнөсүнүн ойчулдарынын мурастарындагы педагогикалык идеялар*. Бишкек: Улуу тоолор басмаканасы, 2017.
2. Классикалык изилдөөлөр жана тексттер: Жусуп Баласагын. Махмуд Кашкар. Бишкек: Полиграфбумресурсы, 2018, 544 бб.
3. Курак психологиясы: окуу куралы. Рец. Шакеева, Ч., Асипова, Н. жана Ниязова Ж. Бишкек, 2011, 274 б.
4. Куттубилим: Дастан. Байыркы түрктилинен котор. Козубеков, Т. Москва, 1993.
5. Программа ЮНИСЕФ Кыргызстан: Дети мигрантов. <https://www.unicef.org/kyrgyzstan/ru>
6. Ташпынар, М. жана Алимбеков, А. *Окутуунун методдору*. Бишкек: КТМУ басылмалары, 2004, 236 б.
7. Kaya, U. Kutadgu Bilig ve Yusuf Has Hacib'in Eğitimle İlgili Görüşleri. *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1), 2017.
8. Kara. M. Kutadgu Bilig'de Kur'an ve Hadisin Tesiri. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 72, 1991.
9. Klasik İslam Eğitimcileri. Ed. Köylü, M., Koç, A. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016, ss. 256-282.
10. Sönmez, S. Kutadgu Bilig'de Sosyopedagojik ve Siyasal Söylem Adli Eser Münasebetiyle. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 24, 2004, ss. 267-278.

АДАБИЯТ ТААНУУ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ
LITERARY STUDY

М. Сатыбеков,

Ж.Баласагын атындагы КУУнун доценти

ААЛЫ ТОКОМБАЕВДИН АЙРЫМ ЛИРИКАЛЫК ЫРЛАРЫНЫН ВАРИАНТТАРЫ

М. Сатыбеков,

доцент КНУ им. Дж. Баласагына

ВАРИАНТЫ ОТДЕЛЬНЫХ ЛИРИЧЕСКИХ СТИХОТВОРЕНИЙ ААЛЫ ТОКОМБАЕВА

M. Satybekov,

associate Professor of KNU. J. Balasagyn

VARIANTS OF INDIVIDUAL LYRICAL POEMS BY AALI TOKOMBAYEV

Аннотация: Макалада адабияттаануудагы эң орчундуу проблемалардын бири болгон калемгердин чыгармачылык лабораториясы, анын теориялык, методологиялык аспектилерин тууралуу сөз болот. Алгач бул маселени изилдөөгө алган тиешелүү илимий булактарга кыскача экскурс жасалат. Андан соң илимий жактан өзгөчө маанилүү болгон бул проблема улуттук адабиятыбыздын классиги, улуу акыныбыз Аалы Токомбаевдин лирикалык ырларынын бир канча варианттарын кош катар талдоолор аркылуу чечмеленип берилет. Бул талдоолордо калемгердин чыгармачылык лабораториясынын өзгөчөлүү белгилери, бир эле ырдын ар башка варианттары мезгил өткөн сайын акындык тажрыйбанын натыйжасында кандай деңгээлге жеткендиги көрсөтүлөт.

Түйүндүү сөздөр: чыгармачылык лаборатория, лирикалык ыр, строфа, экспрессивдүүлүк, лирикалык каарман, вариант, искусство, поэма, адабий процесс, форма, мазмун.

Аннотация: В статье рассказывается о творческой лаборатории писателя, которая является одной из главных проблем современной литературоведении, об её теоретических и методологических аспектах. Сначала произведен краткий экскурс по тем научным источникам, в которых исследована проблема творческой лаборатории писателя. А потом эта проблема, которая с научной точки зрения является архиважной, раскрывается с помощью сопоставительных анализов нескольких вариантов лирических стихотворений классика кыргызской литературы, великого поэта Аалы Токомбаева. В этих анализах указываются специфические особенности творческой лаборатории писателя, новый уровень первого варианта стихотворений, которые, по истечении определенных лет, переработаны автором заново.

Ключевые слова: творческая лаборатория, лирическое стихотворение, строфа, экспрессивность, лирический герой, вариант, искусство, поэма, литературный процесс, форма, содержание.

Abstract: The article describes the creative laboratory of the writer, which is one of the main problems of modern literary criticism, its theoretical and methodological aspects. First, a brief excursus on the scientific sources in which the problem of creative laboratory of the writer is investigated. And then this the problem, which is important from a scientific point of view, is revealed with the help of comparative analyses of several poems, which are the classic of Kyrgyz literature, the great poet AalyTokombaev's works. These analyses indicate specific features of creative writer's laboratory, a new level of the first option poems', which, by the year, reworked by the author again. Passed through the creative laboratory of the poet.

Keywords: creative laboratory, lyrical poem, stanza, expressiveness, lyrical hero, variant, art, poem, literary process, form, content.

Калемгерлердин	чыгармачылык	сакталат. Айталы, табияттын бир сулуу көрүнүшү,
лабораториясы	алардын чыгармачылык	бир саамга келе калган сезим учкуну калемгерде
индивидуалдуулугу менен ажырагыс карым-катышта		бирдей эргүүнү жаратып, ал эргүүнүн натыйжасы
болот. Бул көрүнүш мейли көлөмдүү эпикалык		көркөм чыгарма болуп кагазга түшөт. Бул тууралуу
чыгармаларды жаратууда болсун, мейли чакан		И. Аксаковдун мобул айтканын эске сала кетүү өтө
лирикалык ырларды жаратууда болсун бирдей		орундуу болуп турат: «...стихотворение «Слезы

людские» было продиктовано Тютчевым в передней, пока его, промокнувшего от осеннего дождя, переодевали. «Здесь, — прибавляет И. Аксаков, — почти нагляден для нас тот истинно поэтический процесс, которым внешнее ощущение капель частого осеннего дождя, лившего на поэта, **пройдя сквозь его душу**, претворяется в ощущение слез и облекается в звуки, которые, сколько словами, столько же самою музыкальностью своею, воспроизводят в нас и впечатление дождливой осени, и образ плачущего людского горя». (Астын сызган биз – М.С.)[1. стр. 105 – 106].

Мына ушул учурдан тартып, башкача айтканда, кагазга түшкөндөн тартып, калемгерде жазылган чыгармасы тууралуу ар кандай ойлору да, өзүмдүк көз карашы да пайда боло башташы толук ыктымал. Муну биз улуу акын А.Токомбаевдин майда лирикалык ырларынан эң сонун байкап-баксак болот.

Акындын тырнак алды чыгармаларынын бири болгон **“Октябрдын келген кези”** деген атактуу ырын баарыбыз эң сонун билебиз. Бул атактуу ырдын акын өзү түзүп, өзү басмадан чыгарган соңку жыйнактарынын бирине жарыялаган варианты мына мындай:

Октябрдин келген кези

Октябрь күлүмсүрөп келген кези,
Энчисин өз-өзүнө берген кези;
Мурунку чынжыр курган душмандарды
Ичинен кедей таптын терген кези.

Так бүгүн кедей орун алган кези,
Бирдешип, кайраттанып калган кези.
Ак сөөк, капиталдын уругуна,
Айыкпас кара дары салган кези.

Так бүгүн Октябрдын ийген кези,
Кедейге кызыл желек тийген кези;
Колуна курал – жарак алып кедей,
Ак төрөнү төшүнөн тилген кези.

Октябрде өң ишчи чыккан кези,
Теңдик деп теңсиздикти жыккан кези.
Кошулуп андан – мындан эмгекчилер,
Жыйылып кызыл тууга ыккан кези.

Бул айда теңдик кадам баскан кези,
Жан кыйып, ишчи канын чачкан кези;
Куйругу Николайдын алсызданып,
Кылчактап артын карап качкан кези.

Алсырап душманыбыз шашкан бүгүн,
Армандуу кедей ордун баскан бүгүн;
Ак сөөк, капиталды жок кылууга,
Кедей тап душман көрүн казган бүгүн.

Ушинтип тап душманын баскан кези,
Үрөйү залымдердин качкан кези.
Көз жайнап, жүрөк кайнап эзилгендер,
Ураанын туш-тушуна чачкан кези.

Бул күндө чырак күйүп келген кези,
Душманды кызыл аскер жеңген кези.
Ишчи, кедей, аскерлер куттукташып,
Тууларын бир-бирине берген кези.

Ильичтин бизге берген белеги бар,
Тапшырган кедейлерге желеги бар.
Ачык жол айкындатып айтып кеткен,
Артында Ленинизм тиреги бар.

Кедей тап Лениндин айткан сөзүн
Үйрөнүп, эзилгендин ачкын көзүн!
Сүйөнүп Ленинизм тирегине,
Ачылсын кең көкүрөк жайып төшүн!

Жашасын Ленинизм түзгөн жолу!
Жоголсун караңгынын курган тору!
Жолуна Октябрдин кедей түшүп,
Жетишсин муратына созгон колу! [2. 12 – 13-беттер].

Бул атактуу ырдын кыркынчы жылдары жарык көргөн жыйнактарга жарыяланган вариантына

салыштырмалуу отуз жылдай убакыт өткөн соң жарык көргөн варианты аз болсо да айрым бир оңдоп-түзөтүүлөргө дуушар болгонун байкайбыз. Айталы мурдагы басылышында бул ырдын биринчи түрмөгүнүн (куплетинин) акыркы сабы мындайча берилген:

Ичинен момундардын терген кезде.

Көрүнүп тургандай, акын “момундардын” деген маанилик жактан башкачараак, ал турсун эки анжы (“момун мусулмандар”) сөздү мезгилдин талабы менен үндөшүп турган, саясий жактан да талап-мүдөөгө дал келип турган, ал турсун акындын таптык көз карашына да дал келип турган “кедей таптын” деген сөздөр менен алмаштырып маанилик жактан дагы да тактыкка, тереңдикке жетише алган.

Ушундай эле ойду алтынчы түрмөк тууралуу да айтсак болот.

Алсырап душманыбыз шашкан бүгүн,

Армандуу кедей ордун баскан бүгүн;

Ак сөөк, капиталды жок кылууга,

Кедей тап душман көрүн казган бүгүн.

Түрмөктөгү эң алгачкы “алсырап” деген сөз “бул күндө” деген сөздөр менен алмаштырылган. Байкалып тургандай, саптагы ой мезгилдик тактыкка ээ болгон.

Ал эми экинчи саптагы “агылып” деген биринчи эле сөз “армандуу” деген сөзгө алмаштырылган. Бул жерде акын кедей-кембагалдарга карата түшүнүксүз болуп турган салыштыруудан арылып, ички сезим-туюмду, арман-касиретти көрсөтүү менен экспрессивдүүлүккө жетишкен десек болот.

Бул түрмөктүн акындын чыгармачылык лабораториясынын өзгөчө кылдаттык менен өткөн сабы болуп

Ак сөөк, капиталды жок кылууга, делген үчүнчү сабы эсептелет. Бул саптын мурдагы варианты:

Тилексиз капиталды жок кылдым деп айтылчу. Көрүнүп тургандай, “тилексиз” деген маанилик жактан так эмес сөздү акын тикеден-тике таптык түшүнүк менен тутумдашып турган “ак сөөк”

деген сөз айкашы менен алмаштыруу аркылуу акын конкреттүүлүккө, тактыкка жетишкен.

Ушул эле конкреттүүлүк, тактык жөдөгү ойду түрмөктүн акыркы төртүнчү сабына карата да айтсак болот.

Кедейлер душман көрүн казган бүгүн, -

деген сап:

Кедей тап душман көрүн казган бүгүн, -

делип оңдолуп берилген. Мына ошентип, улуу акындын тырнак алды чыгармасы болгон бул атактуу ыры сүрөткердин өмүрүнүн соңку жылдарына чейин акындык лабораториясынан өтүп, маанилик жактан тереңдеп жүрүп олтурган.

А.Токомбаев өз мезгилинин, өз доорунгун акыны болгон. Анын көркөм мурасынын ичинде, албетте, партия, анын саясаты тууралуу ырлар арбын болгондугун эч ким танбайт. Ошондой эле, өмүр, өлүм жөнүндөгү чыгармалары да өтө көп. Бирок кептин баары ал ырлар нукура искусствонун үлгүлөрүнүн бийик деңгээлине көтөрүлө алгандыгында турат.

Мына бул багытта акындын “Сүрөтүн тарт”, “Тил алса”, “Турмуш араба” деген ырлары бар.

Сүрөтүн тарт

Сүрөтүн тарт кереметтүү Ильичтин-
Кирпигимден кисти жасап берейин.
Баарын иштет: талант менен чаманды,-
Жүрөк канын боек кылып берейин.

Көздүн нуру керек болсо – айтагой,
Карегимден чачыратып келейин.
Айланасын көз тайгылта саймала,-
Тияншандын сансыз гүлүн терейин.
1938

Сүрөтүн тарт!

Сүрөтүн тарт кереметтүү Ильичтин,
Кирпигимден кисти жасап берейин!
Өчпөй турган касиети бар болсо-
Жүрөк кандан боек кылып көрөйүн.
Көздүн нуру керек болсо айта гой?
Карегимден чачыратып келейин!

Же гүлдөрдөн жасайсыңбы күлгүндөп,
Тянь-Шандын сансыз гүлүн терейин!

Сен сүрөтчү, таланты бар кишисиң,
Көргөнсүңбү коммунизм кишисин?
Эч ким ага тете келбейт, окшобойт,
Ошол киши өзү – улуу Ильичтин!
Шайма-шай тарт, кылымдарга татырлык,
Куту түшсүн алтын менен күмүштүн.
Анын баасын мезгил өзү белгилеп,
Коммунизм музейине илишсин!

Кеңеш доорундагы орто мектептердин окуу китептеринен түшпөй жүргөн бул ыр да акындык лабораторияга эң сонун мисал болуп берет. 1938-жылкы вариант менен чейрек кылым өткөндөн кийинки варианттагы айырма өтө чоң экени жөнөкөй көзгө деле көрүнүп турат. Биринчи эле көзгө урунган айрмачылык, ырдын структуралык курулушундагы өзгөчөлүк. Эгерде 1938-жылкы вариантта бул атактуу ыр ар бири төрт саптан болгон эки түрмөктөн турса, “Комуз күүсү”, “Майлыбай, “Менин метрикам”, “Өз көзүм менен” сыяктуу поэмаларды, анан да “Таң алдында” романын жазган тажрыйбадан улам жаралган вариантта ар бир түрмөк сегиз саптан турат. Алгачкы варианттагы эки түрмөк сегиз саптан турган биринчи бир түрмөккө топтоштурулган. Бирок, тек гана механикалык түрдө бириктирилбестен айрым сөздөр, керек болсо саптар, маанилик жактан терең туюнтмалар менен алмаштырылган. Ушундан улам ал сегиз сапта айтылган акындык ой дагы да бир топ конкреттештирилип, ырдын мааниси тереңдегендиги көзгө урунат. “Баарын иштет талант менен чамаңды” деген сап жүрөктүн канына, боёкко тикеден тике маанилеш болуп турган “Өчпөй турган касиети бар болсо” деген керемет сап менен алмаштырылган.

“Айланасын көз тайгылта саймала” деген сап тууралуу деле ушундай ойду айтсак болот. “Тянь-Шандын сансыз гүлүн терейин!” деген кийинки сап “Же гүлдөрдөн жасайсыңбы күлгүндөп” деген кыймыл-аракети туюнтуп турган, сүрөтчүнүн

иш аракетине кошумча болуп турган, толуктап турган акындын да гүл терүү процессин чагылтып турган сап менен ансайын көркүнө чыккан.

Акындын чыгармачылык лабораториясынын эң сонун күбөсү болуп турган мисал, албетте, ырга жаңыдан жазылып кошулган, сегиз саптан турган акыркы түрмөк. Бул сегиз сап ырга жаңы маани, жаңы мазмун берип турат.

А.Токомбаев нукура өз табынын акыны экендигин, өзү жан оту менен ишенген идеянын акыны экендигин дагы бир ирет далилдеп турат бул сегиз сап.

Акындардын чыгармачылыгында добуштун, музыканын, керек болсо үндүн да орду өтө зор. А.Токомбаевдин 1936-жылы жазылган “Сыр дайра” деген ыры бар... Айтмакчы, ушул жерде биз орустун өзгөлөргө окшобогон атактуу акыны Андрей Белыйдын бир айтканын чогуу окуп көрсөк. Өзгөчө оригиналдуу акын минтип жазат: “В звуке мне подана тема целого; и краски, и образы, и сюжет уже предрешены в звуке; в нем переживается не форма, не содержание, а формо-содержание; из него первым содержанием вылупляется основной образ, как зерно; ...Из основного образа вылезает обстание: быт, ближние; разглядев первообраз, начинаешь видеть его не в стволе, а в ветвях; эти ветви суть окружающие; сперва они как бы сращены с основным образом, потом отрываются, начиная жить собственной жизнью...”[3. стр. 18-19].

Сыр дайра

Сыр дайра, сен да – дайра, мен да – дайра,
Экинчи мен келгенче мында кайра.
Эртеңиң эл колунда байлык болуп,
Бүгүнкүң артта калат алда кайда.

Азыр сен туура суунун баарын тартып,
Менменсинип дөгүрсүйсүң жапан чалкып.
Кашатың казып жеткис алтын көмүр...
Колкоңо колум кирди менин чарпып.

Нарындын, Атбашынын тентек шарын.

Койнунда кучактайсың кысып баарын,
Иримдүү Көкөмерен, күмүш Жумгал –
Оргуштап толкундатат адам канын.

Күбүрдүү жомоктолгон эки кабак.
Ойнотот тереңинде күмүш чабак;
Таштардан ташка мөңкүп, атырылып,
Ар дайым жалгыз үндүү айтат жамак.

Сен дайра, кылымдарды санап жаттың.
Не көрдүң, нени билдиң, нени таптың?
Темирдин тахтын курган жетимиш миң,
Кесилген эр баштарын кайда каттың?!

Жок, дайра, жаңылыштым илмегайып,
Боорукер, сенде кайдан болсун айып!
Адамбы, айбанатпы, каспы, доспу –
Баарына суу жуткурдуң колду жайып.

Бирок баш бербедиң адамзатка –
Сырынды билишкен жок хан датка!
Эми сен эмгекчилердин колундасың –
Таалайың жарык күнүң алды жакта.

Сүйкүмдүү жанга шерик жаралган суу,
Түбөлүк мүрөксүң го махаббаттуу.
Кемпир – чал, шайыр селки, шандуу жигит,
Махаббат суусун ууртап. жүзүңдү жуу.

О, дайра шарың – лира, көргүм келет.

Тамчыңа мен гүл болуп өнгүм келет.
Эзелден баш ийбеген байлыгыңды,
Элимдин эмгегине бөлгүм келет.

Сыр дайра, сен да – дайра, мен да – дайра.
Экинчи мен келгенче мында кайра,
Эртеңиң эл колунда байлык болуп,
Бүгүнкүң артта калат алда кайда. [2. 96 – 97-беттер].
1936

Бул ырдын акындык лабораториядан өткөндөн кийинки вариантына көңүл бөлчү болсок, анда накта ыргактын күчтүү тарткандыгын, керек болсо музыкалык белгиге ээ болгондугун, А.Белый аткандай, көркөм ойломдон он эселенген көрөгөчтүккө ээ болуусун байкайбыз. Бул үчүн акын кийинки варианттагы айрым турмөктөрдү ак ыр формасына салган.

Сыр дайра,
сен да – дайра,
мен да – дайра,
Экинчи мен келгенче мында кайра.
Эртеңиң эл колунда байлык болуп,
Бүгүнкүң артта калат алда кайда.

Баарыга белгилүү болгондой А.Токомбаев махабат лирикасынын улуу чебери болуп эсептелет. Ошол өткөн кылымдын 40-жылдары жазылган “Кечирип кой”, кийинчерээк жазган “Назбүбү” сыяктуу көптөгөн арзуу лирикасынын классикалык үлгүлөрүнөн болуп калган чыгармаларын да чыгармачылык лабораториядан өткөрүп турган.

Адабияттар

1. И.С.Аксаков. Федор Иванович Тютчев. (Библиографический очерк) – М.: 1948.
2. А.Токомбаев. (Балка). Белегим. Лирикалык ырлар. – Ф.: “Кыргызстан”, 1974.
3. Сборник. Как мы пишем. – М.: “Художественная литература”, 1967.

Алиева Саадат

Б.Бейшеналиева атындагы Кыргыз мамлекеттик маданият жана
искусство институтунун окутуучусу

КӨРКӨМ КӨТӨРМӨНҮН КОМПЕТЕНЦИЯЛЫК МАҢЫЗЫ ТУУРАЛУУ

Алиева Саадат

преподаватель Кыргызского государственного университета культуры и искусств имени Б.Бейшеналиевой

О КОМПЕТЕНТНОСТНОЙ СУЩНОСТИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА

Alieva Saadat

A lecturer at the Kyrgyz State University of Culture and Arts named after B.Beishenalieva

ABOUT THE COMPETENCE OF LITERARY TRANSLATION

Аннотация: Макалада көркөм көтөрмөнүн компетенциясы, анын лингвистикалык маңызы тууралуу сөз болуп, азыркы лингвистикадагы орток түрк тилдеринин интеграцияланышы, элдердин жакындашуусунун бир фактору котормо маселеси каралат. Орток түрк адабий мурастарды жараткан айрым авторлордун мурастарынын мисалында көркөм көтөрмөнүн зарылдыгы тууралуу айтылат.

Түйүндүү сөздөр: Көркөм котормо, тилдердин интеграцияланышы, котормодогу методдор менен каражаттар, компетенция, калька, модуляция, генерализация, конкретизация, транскрибация, транслитерация.

Аннотация: В статье рассматриваются лингвистическая сущность компетенции художественного перевода, а так же процессы интеграции тюркоязычных народов, средством которой служит художественный перевод, его лингвистическая необходимость в проявлении в текстах некоторых литературных наследий тюркских народов средневековья до нынешних времен.

Ключевые слова: Художественный перевод, интеграция языков, методы и средства перевода, компетенция, калькулирование, модуляция, генерализация, конкретизация, транскрибация, транслитерация.

Abstract: The article discusses the processes of Turkic-speaking people integration, with the help of translation, its need for manifestation in some literary heritage.

Keywords: literary translation, language integration, methods and means of translation, calculation, modulation, generalization, concretization, transcription, transliteration.

Котормо теориясында аксиомага айланып калган бир түшүнүк бар: ар кандай мүнөздөгү текст өзүнүн стилистикалык, лексикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө ылайык котормочунун алдына оор, татаал милдеттерди жаратат. Мында котормочу эң оболу, өз тилинин өзгөчөлүктөрүн даана сезиши керек, котормонун деген башка тилди да терең билгендей болсун, котормо теориясы менен тыкыр тааныш болуп, кандай гана текст болбосун, аны туура которуунун ык, амалдарын, методдору менен форма, каражаттарын эркин пайдалангандай, буларга кошумча, терминологиялык мыкты билим, билгичтиктерге ээ болгондой болсун. Мындан башка,

котормочу ошол котормо турган текстинин жанрдык касиет-белгилери менен өзгөчөлүктөрүн туура аныктап, айрым учурларда ал лингвистикалык эмес маселелерди да туура чечүүгө даяр болушу зарыл.

Ал эми котормонун буга чейин бизге көрүнүп, байкалып жүргөн бир катар методдору менен каражаттары, ыкмалары бар экендиги белгилүү, алар: калькалаштыруу методу, модуляция методу, генерализация жана конкретизация методдору, транскрибация жана транслитерация методдору, нейтрализация методу. Бирок котормодогу мындай методдор тектеш эмес тилдерге (айталы, англис тилинен орус тилине, кытай тилинен казак тилине,

испан тилинен кыргыз тилине которууда) мүнөздүү болуп, бул методдордун айрымдары гана тектеш тилдерди бирин экинчисинен которууда пайдаланылат. А көбүнчөсү тектеш тилдердин котормосунда фонетикалык өзгөчөлүктөр буларга караганда үстөмдүк кылаары белгилүү.

Тектеш эмес, ар башка системадагы тилдер канчалык жуурулушуп, интеграцияланып, аргындашса да, тилекке каршы, ортосунан жаңы бир тил пайда болуп жарала калбайт, тилдин мыйзамы ушул. Тигил же бул тил өзүнүн географиясын улам кеңейтип, функциясын арттырып отурат да (буга англис тили күбө), экинчилери ага жуурулушуп отуруп жок болот, же болбосо, трансформацияланат. Ал эми түбүнөн тектеш тилдер же тилдик диалектилер интеграцияланса, ал тилдердин же диалектилердин бири да жок болбойт, бирок трансформация процессине кабылат. Ал тектеш тилдердин бири-экинчиси менен жуурулушуп, аралашып калганын ошол тилдерде сүйлөгөн эл билбей, сезбей да калышы толук ыктымал. Азыркы тектеш түрк тилдери качандыр бир доорлордо, мезгилдерде бир тайпадагы тилден таркаган, аны лингвисттер баба тил деп да айтып жүрүшөт. Айталы, түрк тилинин кыпчак диалектиси мындан ондогон кылымдар мурда огуз диалектисинде болсо, туран, монгол, тунгус тилдери мындан сегиз-он кылым мурда диалект гана болгон. Ошол мезгилдерде тилдерди тектеш тилдер катары кароо, балким, аша чапкандык болмок, анткени азыркы түрк, монгол, тунгус, япон, корей жана фин тилдери бир тилдик тайпада болгонун жакшы билебиз, муну лингвисттер урал-алтай тайпасындагы тилдер деп билишет.

Эми жаралуу тарыхы жана генетикалык мүнөзү боюнча тектеш болгон түрк урууларынын тилдерине: азери менен алтай, башкыр менен балкар, кыргыз менен казак, кумык менен крым татар, караим менен кырымчак, кара калпак менен гагауз, карачай менен түрк, татар менен түркмен, тува менен хакас, уйгур менен ногой, өзбек менен шор тилин, чуваш менен якут тилдерин ич ара салыштырып карасак, булар

обогу бир тилден, бир тилден болбосо да, бир тилдик тайпадан таралганын көрүүгө болот. Бүгүнкү күндө ушул тилдерде сүйлөгөн, жазган элдер бири-экинчиси менен котормосуз толук кандуу сүйлөшө алышабы, бирин экинчиси толук түшүнө алышабы деген маселе келип чыгат.

Буга жооп табуу үчүн тилдердин келип чыгуу тарыхына генеологиялык экскурс жасоо зарылдыгы пайда болот. Тектеш түрк тилдеринде сүйлөшкөн түрк уруулары V – VII кылымдарда бирин экинчиси урууга же улутка бөлүштүрбөстөн, жалпы түрк атанын балдарыбыз деп билишкен. Алардын тилдери да транскрипцияланбай сегиз үндүү, он алты үнсүз тамгадан турган жыйырма төрт орток фонеманы пайдаланышканын Орхон Енисей поэтикалык жазма эстеликтери да далилдеп турат. Ал түрк урууларынын жайгашкан аймагы да кыйла кенен болгон, болжол менен Кара денизден тартып, Япон деңизине чейинки аралыкта, Борбордук Азиянын түндүк жарымында жайгашкан түрк уруулары бири экинчиси менен жергиликтүү диалектиде сүйлөсө да бирин экинчиси так түшүнгөн. Түрк тайпаларынын бөлүнүп жарылып, ыдырашына Алтын Ордо империясынын талкаланышы себеп болот. Түрк уруулары бири экинчисине жуурулушуп, жашаган жерлеринен да кетүүгө аргасыз болуп, жер которушту, ошонун эсебинен азыркы Россиянын аймагы кенейип олтурат. Уруу-уруу болуп бөлүнүп согушкан түндүк түрк элдери абдан майдаланды. Айталы, кыпчак, коңурат, алчын, каңгы деген майда уруктар кыргызда, казакта жана өзбекте бар. Буга кошумча, усун, керей, найман, жалайыр уруктары бир эле мезгилде кыргызга, казактарга, өзбектерге барып кошулуп кетишкен. Азыркы казак элиндеги керей, алчын, кыпчак, аргын, уйсун уруктары барып түркмөндөргө кошулган өңдүү. Жадесе, азыркы башкыр элинин ичинде кыпчак, кытай, берен, баргы, булгар, каңды, ногой, кыргыз, сарт, түрк, казак деген майда уруктар бар экен. Ошентип, орток түрк тилинин тектештигине алардын социалдык шарты негизги фактор катары интеграцияланышын шарттап, түпкүлүгүндө, тектештик феномен өз күчүн,

таасирин улам азайтып жүрүп отурду. Түрк уруулары өздөрүнүн Орхон Енисей рун жазмасын унутуп, араб жазуусуна, латын жазмасына, айрымдары, кийин кирилицага өтүп, ич ара фонетикалык гана эмес, стилистикалык, лексикалык, грамматикалык жактан өзгөрүү, алмашуу процессин башынан кечиришти. Орток түрк урууларына жалпы бирдей мүнөздүү болгон төл сөздөр улам жоголо баштады. Дегинкиси, орток түрк тилдеринин алтай тайпасы өз ичиндеги тилдер менен грамматикалык жалпылыгы, оозеки речтеги фонемалардын окшоштугу, речтеги тыбыштык айкалыштардын туруктуулугу, ал эми айрым тилдердеги үндөштүк (сингармония) мыйзамы сыяктуу жалпылыктары менен өзгөчөлөнүп турган. Ал эми ал тилдердин бүгүнкү абалы, айрыкча лексикалык жана фонетикалык айырмачылыктары ошол элдердин жашоо мүнөзүндөгү ички жана тышкы факторлордун таасири менен болгонун көрүүгө болот.

Орток түрк тилдеринин алтай тобунун ичиндеги түрк тилдерин бирин экинчиси менен фонетикалык, лексикалык, грамматикалык, стилистикалык белгилерине ылайык классификациялоо да анчалык туура эместей. Себеби, кыргыз тили менен өзбек тили бири экинчисинен алыс сезилгени менен алар кыргыз менен казак сыяктуу эле бирин экинчиси котормосуз түшүнө алышат, ал эми чагатай тили кыргызга канчалык жакын болсо, ал тил өзбекке да ошончолук түшүнүктүү, ошол эле мезгилде, уйгур тилин кыргыз котормосуз түшүнө албайт. Мындай процессти тилдин өзүнөн, анын фонетикасынан, грамматикасынан же лексикасынан эмес, алфавиттен издөө логикага кыйла ылайык болмок. Тектеш түрк тилдеринин ичинен да бири экинчисине кыйла жакын, окшош тилдер болгон кыргыз, казак, каракалпак тилдери фонетикалык айрым ажырымдары болбосо, булар дээрлик бири экинчисин котормосуз эле түшүнүшөт.

Эми тектеш түрк элдеринин маданий мурастарынын таркалыш ареалына келели. Жогоруда айтылгандай, тектеш түрк уруулары V – VII кылымдарда руникалык жазма поэтикалык

эстеликтерди тарыхка калтырып кетиптир. Алар таш бетинде жазылган рун жазма-чиймелери болгону менен өзүнөн кийинки маданияттын калыптанышына өбөлгө түзбөй койгон жок. Бирок ошого чейин эле жашоо мүнөзү боюнча көчмөн түрк уруулары адабий-маданий мурастарын оозеки формада түзүп, улам кийинки муунуна ал мурастарды оозеки түрүндө сактап өткөрүп келгени менен баалуу эмес беле. Улам мезгил берилген сайын түрк уруулары отурукташып, жазма маданияты калыптанып баштагандан бери бири экинчиси менен жазуу түрүндө байланыш түзүп, маданий жактан бирин экинчиси толуктап жүрүп олтуруп жалпы адамзаттык цивилизацияга карай жакындап отурду.

Тектеш түрк урууларынын маданий интеграциясына Улуу жибек жолунун салымы зор. Улам бир өлкөнү калтырып, экинчи бир мамлекетке жол тарткан, улут, уруу аралап жүрүп отурган кербен кездеме ташуу менен, соода сатык менен гана чектелбегени белгилүү го. Ал кербендер агартууну, билимди, илимдеги жаңылыктарды, улут менен улуттун, эл менен элдин, өлкөлөр менен өлкөлөрдүн ортосундагы мамлекеттер аралык байланышты, дипломатиялык байланыштарды жогорку профессионалдык менен аркалап келгени менен тарыхта калды...

Тектеш түрк урууларынын орток мурастары, асыресе, Огуз каган, Атилла, Аль Фараби, Махмуд Газневи, Ибн Сина, Юсуф Баласагуни, Махмуд Кашгари-Барскани, Ахмед Яссави, Абу Райхан Бируни, Рудаки, Фирдоуси, Низами, Жалалиддин Руми, Юнус Эмире, Осман Газы, Тамерлан, Улугбек, Али Кушчы, Хусейин Байкара, Алишер Навои, Мухаммед Бабур, Мимар Синан, Кадыргали Жалайир, Евлийе Челеби сыяктуу түрк даанышмандарынын ысымдары менен баалуу. Булардын ар бири өз мезгилинин журт данакери катары да (айрымдары эл баатыры, мамлекет башчы) классикалык адабий-маданий мурас калтырган чыгармачыл инсан катары да тарыхта калышты.

Түрк элдеринин жалпы адамзаттык мааниге ээ болгон адабий-маданий мурастары оголе көп

дебедикпи, ошолордун бири орто кылымдарга мүнөздүү болгон Огуз каган тарыхый инсан тууралуу алгач оозеки формада, кийин кагаз бетине түшүрүлгөн “Огуз наме” дастаны, муну баатырдык чакан эпос десек да болот. Чыгарма байыркы түрк тилинде жаралганы менен биз бүгүн аны котормосуз окуй да, түшүнө да албайбыз. Дастандын кол жазма түрүндө сакталып калган бир нече варианттары бар. Бири – уйгур кол жазмасы менен XIII кылымда жазылган нуска, дагы бири – Фазаллах Рашид ад-Дин тарабынан XIV кылымда жазылган нуска. Кийинкиси XVII кылымдагы Стамбул нускасы. Бул варианттар боюнча орус окумуштуулары: В.Радлов, А.Бернштам, В.Бартольд, Н.Бичурин, А.Щерба, С.Кононов, кыргыздан Чоюн Өмүраалы уулу, профессор А.Абдыразаков, А.Турдугулов ж.б. өз ойлорун, изилдөөлөрүн жазышкан. «Огуз наме» дастанын мифологиялык-баатырдык эпос эсебине кошсо да болот. Бирок «Огуз наме» кыргыздын кадимки баатырдык эпосторуна салыштырмалуу өтө чакан, болгону 378 ыр сабынан турат. Ушундан улам аны дастан деп эле атай бергенибиз оң. Дастанды уйгур кол жазмасынан орусчага А.Щерба которгон, ал варианттан Ч.Өмүралиев кыргызчалап, «Ала-Тоо» журналынын 1989-жылдагы № 9 санына жарыяланган. «Огуз наме» түрк элдеринин байыркы (кийинчерээк кагаз бетине түшүп) элдик оозеки чыгармачылыгынын мыкты үлгүсү болуу менен урпактарга калтырылган улуу маданий мурасы болуп калды. Ал «Манас» сыяктуу эле таалим-тарбияга карк эпикалык мурас катары жогору бааланып, өсүп келе жаткан муундар тарабынан түрк элдеринин уникалдуу маданий мурасы катары кастарланып келет.

Тектеш түрк элдеринин дагы бир адабий-маданий мурасы Юсуф хас хаджиб Баласагунинин “Кутадгу билиг” дастаны. «Кутадгу билиг» бүт дүйнө элдерине акылман ойдун – накыл сөздөрдүн бай казынасы, көөнөрбөс кенчи катары жакшы таанымал. Дастанды Юсуф мусулман жыл санагы менен алганда 462-жылы, азыркыча 1069–1070-жылдары жазган. Түрк тилчиси Р.Р.Араттын (1900–1964) эсеби

боюнча «Кутадгу билиг» жазылган маалда анын автору 54 жашта экени анык болсо, Жусуп 1015–1016-жылдары дүйнөгө келген. Экинчи бир түрк тилчиси А.Дилачар анын 1018-жылы төрөлгөнүн айтат. Юсуфтун балалык чагы, жигиттик курагы дал мына ушул калкы негизинен түрк жана согду тилдеринде сүйлөгөн, рухий маданияты жогору, билими өнүккөн чөйрөдө өтөт. Көчмөн түрк уруулардын турмуш-тиричилиги, салт-санаасы, ички руханий жашоосу менен кеңири, жакындан таанышып, ой-санаасы жедеп бышып жетилген кезинде жазууга отурганбы, акын бул дастанын он сегиз гана ай ичинде бүтүргөн экен. «Кутадгу билигдин» Герат, Каир жана Намангандан табылган Ташкент кол жазмалары болуп, бизге бири-биринен аздыр-көптүр айырмаланган үч варианты келип жетти. Аталган чыгарма түрк урууларынын мыкты маданий мурасы болгону менен, ал орток түрк элдеринин энчиси болгону менен биз аны адабиятчы, жазуучу К.Кушубековдун котормосу аркылуу гана окудук.

Жалпы адамзаттык маданий мурас катары кабыл аланып жүргөн орток түрк мурастарынын дагы бири Махмуд ибн Мухаммед аль Кашкаринин “Дивани лугат ат-түрк” энциклопедиялык эмгеги тууралуу деле мына ушундай ойлорду айтууга болот.

Көчмөн түрк уруулары алгач отурукташып жашай баштаганда ислам маданияты кенири таркала баштайт. Исламды кабыл алган түрктөр кийин бул диний ишенимдин накта таркатуучулары болуп калышты. Ошолордун бири түрк дүйнөсү гана эмес, жалпы адамзат кастарлаган даанышман акын, ойчул Ахмед Яссави эле. Анын ырлары оозеки формада элден элге, муундан муунга жатка айтылып таркаган. Европа окумуштуулары тыкыр изилдеп жүргөн поэзиядагы суфизм мына ушул Ахмед Яссавиден башат алат. Анын жер астында жазган хикметтеринин биринде “Күндү көрбөй, күнгө кызмат кыла албай, күнсүз бүгүн кул болдум, топуракта из калтырган жолдорума жол болдум, акындарга үмүт чачкан ыр болдум, аным эч ким аңдабаган сыр болдум, ар дартка дабаа болуп кирдим

жерге, а ырларым сабак болуп жетсин элге” деп даанышман акын акыйкатты тиги дүйнөдөн издейт.

Ошентип, тектеш түрк урууларына жалпы бирдей мүнөздүү болгон төл сөздөр улам мезгил өткөн сайын жоголо баштаганы, орток түрк тилдеринин алтай тайпасы өз ичиндеги тилдер менен грамматикалык жалпылыгы, оозеки речтеги фонемалардын окшоштугу, речтеги тыбыштык айкалыштардын туруктуулугу, ал эми айрым

тилдердеги үндөштүк (сингармония) мыйзамы сыяктуу жалпылыктары менен өзгөчөлөнүп турганы болбосо, ал тилдердин бүгүнкү абалы, айрыкча лексикалык жана фонетикалык айырмачылыктары ошол элдердин жашоо мүнөзүндөгү ички жана тышкы факторлордун таасиринин аркасында жүргөн өзгөрүү процесстери аларды толук кандуу түшүнүү үчүн котормо зарыл экендигин далилдеди.

Адабияттар:

1. Бархударов Л. С. Язык и перевод: Вопросы общей и частной теории перевода. М.: Международные отношения, 1975. 240 с.
2. Виноградов В. С. Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы). М.: Изд-во Института общего среднего образования РАО, 2001. 224 с.
3. Комиссаров В. Н. Теория перевода (лингвистические аспекты): Учебник для студентов. - М.: Высшая школа, 1990. 253 с.
4. Жусуп Баласагын. Кутадгу билиг. –Фрунзе: Кыргызстан басмасы, 1990.
5. Ахмед Яссави. Хикметы. Китепте: Трактаты средневековья. -Москва, 1998.

УДК: 39:398.21:371.036

Мисирали Колдошев,*педагогика илимдеринин кандидаты, Ош мамлекеттик университетинин доценти.***КАН МАНАСТЫН ООГАН АСКЕРЛЕРИ МЕНЕН БОЛГОН КАГЫЛЫШУУСУНУН СОҢУНДА
АКУН БААТЫРДЫН КЫРГЫЗДАРДЫ СЫПАТТООСУ****Мисирали Колдошев,***кандидат педагогических наук, доцент Ошского государственного университета.***ХАРАКТЕРИСТИКА КЫРГЫЗОВ АКУН-БАТЫРОМ, ВОЕННЫМ НАЧАЛЬНИКОМ АФГАНСКИХ
ВОИНОВ ПО ОКОНЧАНИИ СТОЛКНОВЕНИЯ С ВОИНАМИ МАНАС ХАНА****Misirali Koldoshev,***Candidate of Pedagogical Sciences, associate professor, Osh State University.***CHARACTERIZATION OF THE KYRGYZ BY AKUN-BATYR, THE MILITARY COMMANDER OF
THE AFGHAN SOLDIERS, AT THE END OF THE CLASH WITH THE WARRIORS OF MANAS KHAN**

Аннотация. Сунушталган илимий макалада хан Манастын колунун күч-кубатын тоготпогондой мамиле күтүп, согуштун соңунда Түлкү хан баштаган ооган (афган) аскерлеринин жеңилүүсү жана алардын кол башчысы Акун баатырдын кыргыздарды сыпаттоосу баяндалат.

Түйүндүү сөздөр: Түлкү хан, Акун баатыр, ооган жоокерлери, кыргыздар, кагылышуу, сыпаттоо.

Аннотация. В предлагаемой научной статье описывается событие, как афганские воины, возглавляемые Тулку ханом, потерпели поражение в битве с воинами хан Манаса по причине того, что те недооценили военную мощь армии Манаса.

В статье также излагается характеристика кыргызов, данная Акун-батыром, который был военным начальником афганских воинов.

Ключевые слова: Тулку хан, Акун-батыр, воины-афганцы, кыргызы, столкновение, характеристика.

Abstract. The proposed research paper describes how afghan warriors, led by Tulku Khan, were defeated in the battle with the warriors of Khan Manas for the reason that they underestimated the military power of the army of Manas.

The article also describes the characteristics of the Kyrgyz given by Akun-batyr, who was the military commander of the afghan soldiers.

Keywords: Tulku Khan, Akun-batyr, afghan warriors, Kyrgyz, clash, characteristics.

Дүйнөдө көптөгөн элдер жана улуттар жашаары искусство, архитектура жаатында, көбүнесе, белгилүү. Ар бир улутту башка улуттардан өзгөчөлөп италиялыктарды, француздарды, австриялыктарды, турган, кандайдыр бир айырмалуу, баалуу немистерди, гректерди “алдына ат салдырбайт” деп мүнөздөмөлөрү, сыпаттоолору коомдо айтылып эсептешет. Ал эми чыгыштын Жапон, Сингапур, келет. Маселен, немис, жапон, фин, Малайзия, Индонезия, Корея, Кытай швейцариялыктар убакытка так, пунктуалдуу элдер мамлекеттеринин элдерин болсо салттуу маданиятты катары мүнөздөлсө, кытайлар, корейлер жаңыны бат карманууга чоң маани берген өлкөлөрдүн катарына кабылдап-туюучулугу, жаратуучулук кудурети кошуп келишет. Бул, албетте, бир улутту экинчи күчтүү элдер катары айырмаланышат. Бөлөк элдерге улуттан өйдө санап, кайсы бир элди бөлөк катарлаш салыштырмалуу грек, кытай, еврейлерди акыл элден пас коюу дегендикке дегеле жатпайт. Эгер дарамети боюнча алдыга озгон калктар катары ушундай көз караш жаралса, анда, бул принцибинде көбүрөөк кеп козголуп калат. Адабият, музыка, туура эмес жана мындай пикирди жайылтуунун

акыбети ар түрдүү көрүнүштөгү социалдык чыңалуунун, карама-каршылыктардын булагына айланып, а түгүл курч кагылышууларга чейин өсүп жетилүүсү мүмкүн. Биздин айтайын дегенибиз, ар бир улуттун бөлөк элдерден үйрөнчү, өзүлөрүнө сабак алчу жактары бар, башкача айтканда алардын баалуу мүнөздөмөлөрүн, сыпаттамаларын билип, кеп төркүнү, өз өзгөчөлүгүбүзгө жараша аларды кабыл алып, өздөштүрүп, келечекти түптөө үчүн аларды пайдалана билүү ишмердүүлүгүбүздө турат.

Алсак, Манас атанын доорунда Манас баатырдын жоокерлери менен оогандардын кагылышуу окуясынын алдында, ооган жоокерлери Манастын колунун мүмкүнчүлүгүн негедир анчалык таназар албай, көздөрүнө илбегендикке алышат. Согуштун жүрүшүндө кыргыздарды оңой ойлогон алардын көз карашы биротоло өзгөргөнү айтылат. Катуу кармаш, адегенде, эки тараптын баатыр-балбандарынын жекеме-жеке чыгуулары менен башталат. Бирок, абал уламдан улам курчуп, чыңалып олтуруп, эки жактын ортосунда караламан согушка айланган окуя баяндалат. Согуштун соңунда оогандыктар арбын жоготууга учурагандыктан, агасы Түлкү ханды Акун баатыр жемелейт: -кыргыздар менен согушту неге баштадың? Байкабай уруш салганыңдын арты биз үчүн өкүнүчтүү болду. Көбү өлдү, жарадар болгондордун саны андан бир кыйла ашык. Үч баатырыбыздын экөө өлүм тапты, - деп абдан кейип-кепчийт.

Андан ары Акун баатыр кыргыз жоокерлеринин мыктылыгын мындайча сыпаттайт:

Жүрөктөрү ташка окшойт,
Жүргөндөрү башка окшойт,
Болжоп турсаң кыргызың
Борумдары башка окшойт.
Жүздөн жүзүн бурбаган,
Жүдөймүн – деп, турбаган
Жүрөктүү көрдүм кыргызды.
Миңден бетин бурбаган
Бири да токтоп турбаган,
Билимдүү көрдүм кыргызды,
Бир Кудайга сыйынган

Илимдүү көрдүм кыргызды.

Атканынан жазбаган

Мерген көрдүм кыргызды,

Апкаарып жоодон шашпаган

Эрден көрдүм кыргызды.

Сундуруп найза тартпаган

Султан көрдүм кыргызды, [1,1191-1192]

Жогорудагы саптарга кошумча түшүндүрмө берүүнүн кажети жоктой туюлат.

Аскер башчынын буйругун кыргыз жоокерлеринин эч кыйшаюусуз аткаруусун, аскердик тартипке бекем баш ийүүсүн төмөндөгү саптар мүнөздөйт:

Тек! – деп, койсо тим турган

Баштуу көрдүм кыргызды. [1,1192]

Ошону менен бирге, биздин оюбузча, курч кырдаалда кыргыздын бөлөк адамдын буйрукчул сөзүн ыкчам туура сезип-туюп, уга билүүсү, өзүн токтото, кармай билген касиети, албуут сезимдерге жеңдирбеген мүнөзүн да белгилөөдө.

Ошондой эле Акун баатыр кыргыздардын бири-бирине болгон ызааттуу, адамгерчиликтүү мамилесин, токейил, каниеттүү эл экенин, сөзмөрлүк, жоомарттык сапаттарын да жогору баалаганы айтылат.

Андан ары башка журт менен кыргызды жана айбаттуу жаныбарларды мүнөздөп салыштыруулары өзүнчө көңүл бурууга арзыйт:

Башка журт карга, кыргыз куш,

Башка журт суу, кыргыз туз,

Башка эл тоос, кыргыз куш.

Тоос болуп сыландык,

Сулуу да болсо куш алды,

Көрүп жүрсүң көзүңөр

Аюу менен жолборсту,

Жолборс келип кол салса

Аюун аман болбосту.

Жолу каткан кыргыздын

Жолборстугу көрүндү,

Асылдык эле аюуча,

Аскердин каны төгүлдү. [1,1194]

Ошентип, кеп Акун баатырдын ынанымдуу үгүттөөсү астында ооган элинин ислам динин кабыл

алуусу жана ооган журтун эсен-аман алып калуу Жарлыгың жалган болбосун,
 эмгегин жогору баалап, Түлкү хан башындагы Жалган кылган оңбосун!” [1,1195] деген ыраазы
 таажысын Акун баатырга кийгизип жатып: болгондуктун каалоо-тилегин ыроолоосу жана
 “Өкүмүң экөө болбосун, Акундун кандык даражага ээ болуусу менен аяктайт.
 Экөө кылган оңбосун!

Адабияттар

1. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу [Текст]/ С. Орозбаковдун варианты боюнча КРУИАнын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институту. Түз. С. Мусаев. –Б.: Хан-Тенгир. -2010. -1840 б.
2. Алимбеков, Акматали. “Манас” – салттуу педагогикалык билимдердин көөнөрбөс булагы/ Шоокум, №9(97), сентябрь 2014-жыл. -8-б.
3. Деркембаев, Талгат. Германиядагы билим берүү/ Шоокум, №05(129), Бугу, 2017-жыл, 20-21-б.б.
4. Деркембаев, Талгат. Жапондор кантип билим алышат?/ Шоокум, №06(130), Кулжа, 2017-жыл, 18-19-б.б.
5. Кыдырбаева, Раиса. “Манаска” баштан аяк мүнөздөмө берип бүтө элекпиз”/ Шоокум, №05(129), Бугу, 2017-жыл, 34-35-б.б.
6. Ибраимов, Калык. “Манас” эпосу – кыргыз элинин рухий феномени/ Шоокум, №09(121), сентябрь 2016-жыл, 6-9-б.б.

С.Н. Исаева,
 филология илимдеринин кандидаты,
 Ж.Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университетинин доценти.

ТӨЛӨГӨН МАМЕЕВ ЖАНА КЫРГЫЗ ПОЭЗИЯСЫ

С.Н. Исаева,
 кандидат филологических наук, доцент Кыргызского национального университета имени Дж. Баласагына.

ТӨЛӨГӨН МАМЕЕВ И КЫРГЫЗСКАЯ ПОЭЗИЯ

S. N. Isaeva,
 Candidate of philological Sciences, associate Professor of the Kyrgyz national University named after J. Balasagyn.
TOLOGON MAMEEV AND KYRGYZ POETRY

Аннотация: Макалада акын Т.Мамеевдин чыгармачылык өнөрканасы, анын ар кайсы жылдардагы чыгармачылык изденүүлөрү, акындык чеберчилиги жана ал жараткан чыгармалардын кыргыз поэзиясынан алган орду тууралуу кеп болот.

Түйүндүү сөздөр: поэзия, салттуу форма, стилдик өзгөчөлүк, чыгармачыл лаборатория.

Аннотация: В данной статье речь идет о творческой мастерской Т. Мамеева, его творческих изысканиях разных лет. Также рассматривается его стилистическая особенность и вклад поэта в развитие кыргызской поэзии.

Ключевые слова: поэзия, традиционная форма, стилистические особенности, творческая лаборатория.

Abstract: In this article, we are talking about the creative workshop of T. Mameev, his creative researches of different years. His stylistic peculiarity and contribution of the poet to the development of Kyrgyz poetry are also considered.

Key words: poetry, traditional form, stylistic features, creative laboratory.

Бүтүндөй кыргыз поэзиясы тууралуу анын өнүгүшүнө кайсы бир деңгээлде салым кошууга дарамети жеткен конкреттүү акындардын чыгармачылыгынын мисалында гана сөз болуп, тигил же бул мезгил бүктөмүндөгү анын өнүгүш багыттары жана тенденциялары, ийгиликтери жана мүчүлүштүктөрү аныкталат. Башкача болушу мүмкүн эмес. Мындай учурда кайсы бир акын адабий процесске качан активдүү аралаша баштады, ошол мезгилдеги поэзиянын “ал-ахвалы” кандай эле, акын ага кандай бир табылгаларды алып келдиби, же “көчтүн карасында, элдин арасында” кала бердиби деген суроолор өзүнөн өзү коюлат да, биз ага ар кимибиз жооп издей баштайбыз. Буга жоопту биз сөз кыла турган акындардын чыгармачылыгы гана берет. Ал жооп оң, терс же арабөк болушу ыктымал. Кээде ашкере мактаган акындар деле кийин ага анча арзый

бербестиги билинсе, катуу сындалган чыгармалар (акындар) эреже катары бир кездеги адабий турмуштун фактысы катары калып калат. Ал эми “арабөк” дегенибиз ошол эле терс баа ченемдин экинчи жагы катары чыгат.

Акындардын поэзиядагы орду көп факторлорго байланышса да, алардын дайыма сөз боло келген ирдүүлөрү катары: анын табыгый шык-жөндөмүн жана изденүүчүлүк аракеттердин диапазонун, анын туруктуу же туруксуздугун эске ала келебиз. Залкар акындар салт катары дайыма изденүү жолунда болушат. Атак - даңк жана дүңгүрөгөн ийгилик ага мындай иште тоскоол болбойт. Бирок ошол изденүү процессинде, айрыкча акындын чыгармачылык жолго түшкөн мезгилинин баштапкы этаптарында “адабий таасир” деген олуттуу маселе жолукпай койбойт. Адабий таасирден

таптакыр тышкары турган деле акын болбосо керек. Акын анан ошол таасирди өз пайдасына чече алдыбы же биротоло анын туткунунда калып, акындык жүзүн көрсөтө албай калдыбы деген маселеге адабий процесстин оош-кыйыш жактарын талдай келгенде ар качан коюла келген.

Кыргыз поэзиясында да далай “чымыны” бар деп эсептелген акындарыбыз эки чоң поэтикалык мектептин туткунунда калышкан. Биринчиси, кыргыз поэзиясынын жаңы поэтикалык көркөм дүйнөсүн ачкан, аны бир жаңы тепкичке көтөргөн классик акыныбыз “Осмоновдун мектеби” болсо, экинчиси өздөрүнүн личносттук жүзү жана чыгармачылык жекелиги менен даана көрүнгөн “М.Алыбаев жана Р.Шүкүрбеков мектебин” айтабыз. Мына ушу эки чоң мектептен “суу ичпеген”, чыгармачылыкка жаңы аттанган күндөн аларга шыктанбаган акындарыбыз жокко эсе. Бирок ошол орошон эки мектептен бара-бара ар кими өз чыгармачылык жолун, стилин, жүзүн таап кыргыз поэзиясынан өз ордун таба алгандар гана азыр элдик акындарга айланып отурат.

Болбосо “Күмүш кылым” деп аталган 60-жылдары кыргыз поэзиясына күргүштөп кирген суудай таланттуу акындарыбыздын көбү дал ушул эки мектептен суурулуп чыгышып, ар кими өз чыгармачылык чыйыр жолун салды. Мисалы, “А.Осмонов мектебинен” алгач чыгармачылык азык алып, бара –бара өздүк стилин таап, өздүк поэтикалык дүйнөсүн жаратып, кыргыз поэзиясында гана эмес советтик республикага чейин таанылган модернист акындар С.Эралиев, О.Султанов, Р.Рыскулов, Ж.Мамытов, Т.Кожомбердиев, С.Тургунбаев сыяктуу акындар болсо, салттуу поэзиялык формада жазып эле өз жолун тапкан С.Жусуев, Ж.Садыков, Э.Узакбаев ж.б. ушул сыяктуу залкар таланттар өсүп чыккан.

Чыгармачылыктын мына ушундай сырты жөнөкөй, ичтеи татаал жана катаал сыноосунан өтүп, бүгүнкү күнү Кыргыз Эл акыны катары таанылган, “Райкан-Мидин” мектебинин көрүнүктүү

өкүлү, поэтикалык өнөрүнө акындык өзүнчө чыйыр салууга үлгүргөн акындарыбыздын бири Т.Мамеев.

Т.Мамеев мына ошол поэтикалык таасир – туткунунан эрте бошонуп, өз дарамети менен мээнети бүтпөс изденүүлөрүнө таянып, чыгармачылыктын байсалдуу жолуна эртелеп түшкөн акын. Ал эч кимди кайталабай, эч кимди туурабай, чексиз аалам - дүйнө менен ошондой эле чексиз адам дүйнөсүн, алардын кубанычы менен көйгөйлөрүн өз көзү менен көрө билген, жекече “поэтикалык дүйнөгө” ээ болгон акын. Аны чыгармалардын, китептердин саны эмес, сапаты кызыктырат. Мындай өзгөчөлүктөргө эгедер кыргыз акындары саналуу эле десем аша чапкандык болбос.

Улунуп-жулунбаган, азыркы тил менен айтканда өзүн рекламалабаган (бирин-экин китебин чыгарып алып, аны чет тилине котортуп, өзүн “кайалангыс акын” катары көрсөтүүгө жетишкен акындарыбыз да жок эмес) жыйнактын аркасынан жыйнак чыгарууга да кызыкпаган Төлөгөн Мамеевдин кыргыз жыттанган татынакай ырларын окуган окурманды кайдыгер калтырбайт. Акындын поэзиясы тилинин жөнөкөйлүгү, көркөмдүүлүгү, жугумдуулугу, шыдыр жана жорго уйкаштыгы менен өзгөчөлөнүп турат. Акын ырларынын көбүндө жалган акыл айтууга, жоктон барды таап кооздоого, формалык жаңылык издеп отурууга деле далалатанбайт. Ал салттуу формада эле, мазмуну терең ырларын өзүнүн стилдик өзгөчөлүгү болгон жорго тилге салып окурманга түшүнүктүү, жеткиликтүү, ой-сезиминди аралап өтүп жүрөгүнө жеткен татынакай лирикалык ырларды жарата алат. Ырлар эч кыйналуусуз жеңил жазылгандай көрүнөт. Акындын поэзиясындагы дал ушундай өзгөчөлүгүн байкаган кыргыздын белгилүү акындарынын бири К.Бакиров мындай пикирин ортого салат: “Дүйнөнү көркөм, кооз бойдон кабыл алуу акындын көрөгөчтүгүнө, дараметине байланыштуу. Акын кайсы гана темага кайрылбасын анын көркүн ачып, окурмандын жан дүйнөсүн ак булуттай түнөткөнгө аракет жасайт... Акындын жан дүйнөсү леп эткен

желди да кабыл алып турган, ага ыргала түшкөн, термеле түшкөн гүлдөрдү, чөптөрдү элестетет. Кандай гана темада ырлар жазылбасын, деңиздеги балыктай эркин сүзүп кетет”(1,55-56)

Төлөгөн Мамеев - реалист жана гуманист акын. Анын ырларынын негизинде кайнаган турмуш көрүнүштөрүнүн ар кандай кырдаалдары сүрөттөлсө да, адам болууга үндөгөн гуманисттик ой жатат. Мунун бир себеби – акындын балалыгы согуш убагына туш келип, өмүр менен өлүмдүн, жашоонун баркын наристе кезинде билиптир. Муну “Эстелик”, “Түндөр”, “Белгисиз жоокердин ыры”, “Сүрөттөр”, “Эстелик ыры”, “Эненин сүрөтүнүн алдындагы ыры”, “Биздин муун” сыяктуу көптөгөн ырларда сүрөттөйт. Акындын бизге белгилүү болгондой согуш темасында жазылган “Эстелик” аттуу белгилүү ырына талантты таш жарган кыргыз элинин чыгаан композитору Түгөлбай Казаков обон чыгарып, ошол күндөн бүгүнкү күнгө чейин ырдалып келе жатат. Тексти менен обону шайкеш келген, аларга жараша идеялык мазмунунун тереңдиги жана эмоционалдык-экспрессивдик таасиринин күчтүүлүгү боюнча бул ыр классикага айланып кетти десек болот. Мына ошол согуштун түбөлүккө калган өчпөс тагын акын “Биздин муун” деген ырында мындайча көркөм чагылдырат:

Аталары тээ батыштан кайтпаган,
Ата деген сөздү такыр айтпаган,
Өкүлүбүз өксүк өскөн муундун,
Бак-таалайын согуш жалмап таштаган.
Балалыгын дал ошентип жайлаган,
Жигиттиги жипке бекем байлаган.
Муун болобуз жер үстүндө жашаган,

**Кабар берген кайгылуу жыл,
айлардан. (2,4)**

Акындын балалыгына туш келген мындай оор сыноо жашоону чексиз баалоого, сүйүүгө, адамдарга аяр мамиле жасоого, барктоого үйрөтсө керек. Ошондуктан акын ата-журтунун ар бир ташын, суусун, тоосун, гүлүн, балатысын, көпөлөгүн, чаарчыгына чейин аяркоого, сактоого үндөйт.

А.Осмонов “Ырына бир мертебе калп айта албаса”,
Т.Мамеев Мекенине бир мертебе калп айтпаганын
мындайча берет.

Ыр болду бир өзүңө арнаганым,
Кыйналсам шек келтирип каргабадым.
Колумдан келбес ишти жасаймын деп,
Жаным жеп, жалган айтып алдабадым.

(3,37)

Акын чындыгында эле колунан келбеске калп жанын үрөп, акылдуусунуп, коомдогу болуп жаткан терс көрүнүштөрбү, же жөн гана турмуш көрүнүштөрүнүн ар кандай кырдаалдарын сүрөттөйбү жалган кейип-кепчип, ага күнөөлүлөрдү издеп наалат айтып отурбастан эле сүрөттөп жаткан нерсесин өзүнчө бир көркөм дүйнөгө айлантат. Акындын поэзиясы тематикалык жактан өтө бай. Ал кандай гана темага кайрылбасын, анын ичинен сөзсүз жүрөктөн түнөк тапкан татынакай терең мазмундуу лирикалык ырларын четинен тапсаң болот. Анын өмүр, өлүм, жашоо, мезгил, дүйнө, байлык, бийлик жөнүндө жазылган “Күзгү сүрөт”, “Сезбептирбиз”, “Туйдум бүгүн”, “Кек сактабай”, “Башталышы өңдөнөт”, “Эч ким билбейт” деген ырларынын ар бири жөнүндө узун сабак сөз кылса болот. Мисалы “Күзгү сүрөт” деген ырында акын “Бозорот бош аңыздар жол боюнда, Бозомук төшөккө окшоп жыйылбаган”, “Карарат жамачыдай бир капталы, Талаанын өчүп калган кечээ күйүп” деп кунары кеткен күзгү тааланын пейзажын кемелине келтире сүрөттөп келет да аягында жан дүйнөндү солк этирген мындай саптар менен аяктайт.

Чалкаят жандүйнөндү эриткен жер,
Чабыттайт чарк айланып көгүчкөндөр.
Жүрөктү болк эттирет эскерткендей,
Бозоргон өрүштөгү көрүстөндөр.
Ойлонтот бир белгисиз күчтөр мени.
Жайнаган ал мүрзөлөр өрүштөгү,
Жарыктын өңдөнөт дал бүткөн жери.(2,11)

Ырдын башы бекеринен күздүн аягындагы жемиштер, эгин-тегиндер жыйналып бүтүп, алдыда катаал кыш жакындап келе жатканын тымызын

билдирип жаткан эмес экен. Көрсө өмүрдөгү күздүн аягы да ырдын аягындагы жыйынтык ойдо берилгендей өкүнүчтүү өлүм менен аяктайт турбайбы.

Акындын өмүр, өлүм, жашоо, мезгилдин тездиги жөнүндөгү адамды терең ойго салган мындай ырлары өтө эле арбын. Ал адам баласынын жашоосундагы өзү түшүнбөгөн карама-каршылыктуу турмуш көрүнүштөрүн да таасын ача билет. Мисалы “Эки карыя” деген эки куплет ырда адам ойлонуп түбүнө жетпеген маселени окурмандын алдына коёт. Анда:

Бир кары жүрөгүнөн чачып муңду,
Кайгыга белчесинен батып бүттү.
Баласыз өтөмбү деп изим калбай,
Арманы жазгы суудай ташып турду.
Тигилип батаар күнгө каректери,
Көз жашын салаалатып жашып турду.

Бир кары кардай болуп чачы агарган,
Айылда акылдуу деп атак алган.
Уулунан ушунчалык запкы чеккен,
Мас болсо бүжүрөйтүп баса калган.
Көзүнөн жашы чууруп тажап турду,
Азаптуу бул дүйнөгө жашагандан.

Бул чакан ырда эки тагдыр чагылдырылган. Көп сөздүүлүк да жок. Кыска жана нуска саптар аркылуу акын бири балага жетпей зар болгон, экинчиси бар баласынан тажаган эки карыянын кейиштүү абалын көз алдыбызга тартып берет. Мына ушундай нукура чеберчиликтин натыйжасында жазылган акындын ата-журт, өмүр, өлүм, заман, сүйүү темасындагы ырлары өтө эле арбын. Аларды биз талдап отурбай кээ бир ыр түрмөктөрүн назар салсак алда канча сиңимдүү болчудай.

Таза эмес ичи ылайдай арамдан корк,
Чын күлбөй, жалган күлгөн адамдан корк.
**Айрыкча жарга сүйрөп бара жаткан,
Акылсыз жан башкарган замандан корк. (3,84)**

Карагайлар, гүлдөр тоонун чөптөрү,
Күндү карап өсөт дайым көктөгү.

**Күндүн баркын адам туруп билишпейт,
Жер үстүндө көр пенденин көптөрү. (3,25)**

Окшошуп өмүр түшүмө,
Сорулуп мейкин ичине.
**Жоголуп бара жатамбы,
Чандан да болуп кичине? (2,37)**

Сени издейм, корком кээде,
Кетемби деп кайчы өтүп.
Кайсы жерден кезигесиң
Кадимкидей жарк этип?

Үмүт менен жашап келем
Жалгыз сенде түш-өңүм.
Өчпөй кайра алоолонот
Көрөм деген ишеним (2,61).

Турса да бүт айлана жашылданып,
Жан кейийт жабыркаткан сагынычтан.
Жылдардын бүктөмүндө каза болгон,
Күндөрбү, балким, бир кез таарынышкан,
Кездерби мүмкүн кайра жалынышкан. (2,28)

Окурмандын жанын жыргаткан мындай жаркын саптарды биринин артынан бирин окуп кете берсең болот, андай ырлар акындын поэзиясынын нукуралуулугун жана чордонун түзөт.

Биз акындын чыгармачылыгындагы дагы бир өзгөчөлүктү баса белгилеп кетишибиз керек. Ал мурунку муундагы акындардын катарына кирсе да, азыркы кыргыз поэзиясы жөнүндө сөз кылганда да аны аттап өтүп кетүүгө мүмкүн эмес. Себеби акын жан дүйнөнү акча ээлеген, атасы баласын, баласы ата-энесин, эрлер эл-жерин аябаган замандын көркөм элесин көп жыл өткөндөн кийин да окусаң күчүн жоготпостон кайра бүгүнкү турмушту туура түшүнүүгө боло турган ырларды жазган. Ал бүгүнкү күндө көп акындарга окшоп мода болгон тарыхый темадан, аянчыл көз караштардан, кудайга жалган жалбаруудан алыс. Ал анык реалист акын катары

азыркы турмуш көрүнүштөрүн нагыз поэзиянын тилине салып, кечээ, бүгүн жана эртең да күн тартибинен түшпөс, түбөлүктүү проблемаларды гана чын дилинен эргип, күйүп-бышып, кубанып, өкүнүп ырдайт, ушул сезимдерди окурманга образдуу жеткире билет.

Ошентип, аз жана саз жазууга умтулган акын Т.Мамеевдин поэзиясы тууралуу азыноолак сөз кылдык. Акын кыргыз поэзиясын өнүктүрүүдөгү эмгеги адилет бааланып, Б.Сарногоев атындагы абройлуу сыйлык берилип, интеллектуалдык менчиктин Бүткүл дүйнөлүк уюмунун алтын медалы менен сыйланды, Кыргыз Республикасынын маданиятына эмгек сиңирген ишмер жана акырында Кыргыз эл акыны деген ардактуу наам берилди. Анын баарына акын акырындап ак эмгеги менен жетти.

Т.Мамеев китеп артынан китеп чыгарууга анча ашыкпаптыр. Анын алгачкы жыйнагы 1975-жылы “Ажайып дүйнө” деген ат менен жарык көрдү да, андан кийин “Менин жазым”(1981), “Кызыл тап”(1983), “Ата журт ажары”(2000), “Тоолор менен сүйлөшүү”(2005), “Мамытбек”(2010), “Бийманды тазалай көр жаңы кылым”(2016) жана жашы сексенге келгенде “Ай тийген тоонун ырлары” (2018) аттуу ыр китептерин окурмандарга тартуулады. Көрүнүп тургандай акындын ыр китептери сан жагынан аябай көп болбосо да, жогортодо сөз болгондой, көркөм-эстетикалык наркы жогору поэтикалык туундуулары көп. Акындын өзүнчө сөз кылууга татыктуу бир нече поэмалары, публицистикалык, сатиралык-юмордук (ж.б.) чыгармалары да бар. Ал эми менин жеке баамымда акындын окурмандын ой-сезимин чайпалткан мыкты поэтикалык чыгармаларынын өмүрү узун. Анын утушу мына ушунда.

Адабияттар:

1. Бакиров К. Ташбакага көлөкө болгусу келет: Кыргыз Эл акыны Байдылда Сарногоев атындагы сыйлыктын болочок лауреаты Төлөгөн Мамеевдин ыр китеби жөнүндө пикир. –Китепте: К.Бакиров. Илинген ирмемдер. – Б.: Учкун, 2018.-192 б.
2. Мамеев Т. Тоолор менен сүйлөшүү. –Б.: Бийиктик, 2005, -254 б.
3. Мамеев Т. Жан дүйнө жаңырыгы. –Бишкек, 2016, -299 б.

КЛАССТАН ТЫШКАРКЫ ИШТЕРВНЕКЛАССНАЯ РАБОТАEXTRACURRICULAR ACTIVITY**Мамбетова К.А.,***Бишкек шаарындагы №55 орто мектептин мугалими,
КРнын Билим берүүсүнүн отличниги.***Сабактын темасы: “ОЙ, СӨЗ, АКЫЛ”****(Сабактын иштелмеси)****Мамбетова К.А.,***учитель средней школы №55 г. Бишкек,
отличник образования КР.***Тема урока: "МЫСЛЬ, СЛОВО, РАЗУМ"****(Разработка урока)**

Билим берүүчүлүк: Жакшы ойлорду ойлоп, туура сүйлөп, акыл-эстүүлүктү бийик кармоо.

Өнүктүрүүчүлүк: Уккулуктуу сүйлөлөгөн адам кадырлуу болорун, акылдуу адам бийик болорун, улук адам аталарын билүү.

Тарбия берүүчүлүк: “Ай-түндө керек, акыл-күндө керек.”

“Акылың башкалар менен бөлүшкөндөн бөксөрсөбөйт, кайра толот.”

Макалдардын маанисин түшүндүрүү.

Сабактын тиби: Аңгемелешүү, суроо-жооп иретинде өтүү.

Мээримдүүлүктү кармоо.

Сабактын жабдылышы: Акылман адамдардын сүрөттөрү .

Акылдуу болууга үндөгөн жазуулар , жазылган лакаптар.

Сабактын жүрүшү:

1. Уюштуруу

2. Өтүлгөн теманы кыскача кайталоо

3. Жаңы сабак

Мугалим: Ойду ондош керек, себеби, адам баласынын жашоосу, бүт дүйнө ар бир адамдын кечээки ашкан күнү, бүгүнкү жашап жаткан күнү, эртенки жашай турган күнү баары ойдон улам түзүлөт. Бүгүнкү күндү кечээ ойлогонбуз. Биз

жашоону оюбуз менен курабыз. Бул жашоодо тартылуу күчүн ойлорубуз менен иштетебиз. Негизи эле ойду таза кармаган адамдар көп жашайт, оору-сыркоодон, жамандыктан алыс болот. Ар бир болуп жаткан окуяларды биз ойлоноу менен жашообузга тартып турабыз. Ошондуктан жашоодо адам өзүн иреттеп жакшы ой менен жүрүүгө аракеттенүү керек.

1-окуучу: Адамдын ою өтө күлүк. Жашоону ой менен өзгөртүүгө болот. Ар бир адамдын ой жалгоосу кенен, таза болуш керек. Ойду багып көкүрөк менен баалап, каалап, ошого жетээрине көзү жетсе, ал ой туруктуу болсо, каалаганына жеткизет. Эгер пейили таза болуп максат койсо, ал орундалат.

2-окуучу: Ой- бул өтө күчтүү энергия. Ой чындыкты жаратат. Ой- биздин жашообузду түзөт. Ошондуктан ойду башкара билүү керек. Позитивдүү ойлорду ойлоого аракеттенүү керек. Аалам бизден чыккан ойго, сезимдерге жараша гана тиешелүү жоопту берип турат. Адам жашоосун өзгөртүш үчүн биринчи кезекте ой жүгүртүүсүнөн башташы керек. Адамдын ою чоң таасирдүү күчкө ээ.

3-окуучу: Биздин ар бир ойлогон оюбуз эртеби, кечпи акыры чындыкка айланат. Эгер оюбуз күчтүү сүйүү же коркунуч менен коштолгон болсо, анда ой

тез арада аткарылат. Байыркы олуялар улуу инсандар ойдун материалдуу экенин билип, бул улуу сырды өз жашоолоруна колдонуп, таңкаларлык ийгиликке жетишип келишкен. Азыркы күндө да көп окумуштуулар, ойдун материалдуу экенин айтышат.

4-окуучу: Бизде эки дүйнө жашайт. Биринчиси биздин ички жан дүйнөбүз. Экинчиси бул сырткы дүйнөбүз. Биз көрүп турган адамдар, үйлөр, жаратылыш. Демек, биздин жан дүйнөбүз, ой сезимдерибиз аркылуу биз сырткы дүйнөбүздү жаратабыз. Кыйынчылык, тоскоолдук, жолу болбостук, тескеринче ийгилик, бакыт ден-соолук, байлык, сүйүү бардыгы биздин ой сезимдерибиздин гана сырткы сүйлөөдө чагылышынын жыйынтыгы болуп эсептелет.

5-окуучу: Ойлогон ой кайсы багытка бурулса, ошол нукта жетишкендик болот. Келечекке ой жүгүртүп көнүш керек. Жакшы ой адамдын максат коюсуна өбөлгө түзөт. Ой жүгүртүү - адамдын көңүлүнө жаккан калоо тилеги.

Эгер ойлогон ой туруктуу болсо –каалаганына жетет.
Эгер пейил таза болсо, - самаганын берет
Эгер ойду багып, баалап иш жасаса, максатына жетет.

(Жашоо сабагы 6-бет)

6-окуучу: “Элдин тамыры-тил”

Калк болгону касынан мурда сөзүнө таянып, сөздү жолдош кылыптыр. Баарынан сөз улук. Баарынан сөз алдыда- деген ошондон улам калса керек.

Ошон үчүн чөпкө жыгылбагандар сөзгө жыгылган. Ажал баарын алат, жалгыз гана сөздү ала албайт, сөзгө гана өлүм жок деген кыргыз.

(Агындылар 2-китеп 312-бет)

7-окуучу: Кыргыздар сөзгө маани беришкен. Сөз аркылуу адамдар бири-бири менен сүйлөшөт, өзүнүн оюн түшүндүрүшөт. Адамга сый көргөзүп ыраазычылык билдирет. Сөзгө бекем туруу керек. Сөзгө бекем турбаган адам, сыйдан кетет. Ошондуктан абайлап сүйлөө керек. Жакшы сөздү

көбүрөөк айтканга көнүш керек. Себеби, жакшы сөз адамга шык, кубат, мээрим берип, акылын өйдөлөтөт.

8-окуучу: Сөзгө маани берген адамдын ийгилиги көп болот. Сөзгө чебер адамдар сөздөрүн камдап, иреттеп уккулуктуу жагымдуу сүйлөшөт. Алардын сөзү таамай жана ырааттуу болгондуктан, отурган адамдар тынч отуруп кулак салып угушат. Илгери айылдагы чоң аталарыбыз дөңсөөгө чыгып алышып маселелерди чечишкен. Сөзгө маани беришип, адамдарды сүйлөгөн сөздөрү аркылуу баалашкан.

9-окуучу: Адамдын деңгээли бийик болсо, сүйлөгөн сөзү күчтүү болот.

Туура жана калыс сүйлөгөн адамдар барктуу, сыйлуу болушкан. Кеңешкени келген адамга туура багыт беришкен. Демек, кыргызда ата-бабаларыбыз таасирдүү сүйлөгөн, ошондуктан акылмандар, чечендер чыгып, сөздөрү эч качан унутулбайт.

10-окуучу: Сөздүн тереңин тааныган адам- терең адам

Сөздү орду менен сүйлөгөн адам – адептүү адам

Сөздүн туурасын айткан адам –калыс адам

Сөздү таамай айткан адам- билги адам

Сөзгө ынандырган адам – акылман адам

Сөздү буруп айткан адам- бузуку адам

Сөзгө сөз кошкон адам- ушакчы адам

Сөздү жыраган адам –муракор адам

Сөздү тааныбаган адам - жетесиз адам

(Жашоонун ажары сүйүүдө 25-бет)

11-окуучу: Акыл – ааламдагы инсанга берилген нур.

Адам анын касиети менен илим-билим жана өнөрлөрдү билет. Адам акылы менен коркунучтан сактанып пайдалууларын алат. Акылдын кадырлуулугу тууралуу “Курани каримде” пайгамбар сөзү менен “Эй инсандар, акылыңарга таазим кылгыла, Алланын буюрган жана кайтарган иштерин акылыңар менен билгиле” – деген. Акылдуу адамдар өз кесиптерин жана өнөрлөрүн шарият жолунан чыгарбай аткарышат.

(Алтын алба, дуба ал 5-бет)

12-окуучу: Акыл дүйнөдөгү кубаттуу алкак өтө сырдуу жана таасирдүү. Адамдын акыл дүйнөсүнүн катмары жаш жогорулаган сайын толуктамай.

Акылдын тунуктуулугун өмүрдүн аягына чейин сактап калган адам: акылман адам эске тутуусу, иликтөөсү өзгөчө терең жана кубаттуу.

13-окуучу: Адамдын каалоосуна жараша акыл бийиктенет мүмкүнчүлүгүнө жараша иштейт. Акылдуу адам өзүн башкара билет жана жаратылыштын сырларын билип ийгиликке жетет. Ар бир адам өз акылы менен жашоого укуктуу. Айрым адамдар эр-жүрөктүк менен алдыга умтулушат. Бул нерсени акыл менен жасаган адам өсүп-өнүгөт өз максатына жетет. Акыл-эс жакшы машыккан болсо, чеги жок нерсени жаратууга болот. Жер шарында таланттуу, акылдуу, билимдүү, жөндөмдүү адамдар толтура.

14-окуучу: Сыналгыдан аң-сезимди өстүргөн илимий көрсөтүүлөрдү, маалыматтардын позитивдүү бөлүктөрүн көбүрөөк көрүш керек, ден-соолугун чыңдаган адамдар менен бирге болуп спорттун бир түрүнө сөзсүз катышуу керек. Чыгармачылыкка багыт алгандар чыгармачыл адамдардын чөйрөсүндө, ийгиликтүү болом дегендер ийгиликтин чокусундагы адамдар менен байланыш түзүү керек. Демек, акылдуу болом дегендер аң-сезими кичине чөйрөдө чектелбестен, аны кеңейтүү керек.

15-окуучу: Таза ой менен жүргөн адамдардын жашоосу нурга толот. Жакшы сөз сүйлөп, акылы терең болот, жашоосунда тоскоолдуктар жана жолтоолор аз болот. Демек, ар дайым ак ниет, ак пейил, жарык ойлордун үстүндө жүрүп, ар бир күндү жүрөгүндөгү терең ыраазычылык менен тосуп, жан дүйнөсүнүн жаркын жагын тандаган адамдын жашоосу жакшы жагына өзгөрүүсүн турмушта кездештиребиз.

Жыйынтыктоо:

Мугалим: Ар бирибиз, биринчиден, ички дүйнөбүз менен болгон мамилени оңдошубуз керек. Ар бирибиз өзүбүздүн улуулугубузду, акыл-эстүүлүгүбүздү унутпашыбыз керек. Ар бирибиз өзүбүзгө аяр мамиле кыла алганда гана башкаларды да жакшы сөз менен сыйлаганга үйрөнөбүз. Андыктан, эч качан өзүбүздү басынтпайлы, жамандабайлы, кечиримдүү бололу.

Биздин ата-бабаларыбыз келечекке үмүт менен карап, урпактарына жакшы сөздөрдү уккулуктуу мисалдар менен айта билишкен. Ошондуктан, акылман аталардын, ак элечек апалардын жолун жолдооруңарга ишенем.

Колдонулган адабияттар

1. Ы.Элакунов “Үй тиричилиги” Фрунзе Кыргызстан 1982-жыл
2. А.Акматалиев “Баба салты эне адеби” Бишкек 1993-жыл
3. Абдилахим уулу Үсөн “Алтын алба дуба ал” Бишкек 1995-жыл
4. К.Жунусалиев “Ойлон ойгон” Бишкек 2014-жыл
5. “Бакдөөлөт” коому: “Жашоо сабагы” журналы Бишкек 2015-жыл
6. Ш.Дүйшеев “Агындылар” 2-китеп Бишкек 2016-жыл
7. Б.Жусупова “Жашоонун ажары сүйүүдө” Бишкек 2018-жыл

А.АБДЫРАЗАКОВ 80 ЖАШТА**АГАЙ!..**

Убакыт – учкул. Анын тездигин ченеп да, өлчөп да ала албайсың. Адам артына кылчайып караганда кечээ эле жаш болгондой сезет өзүн. Абдыкерим агай да кечээ эле жаш болчу. Мына бүгүн дээрлик жарым кылымдык педагогикалык ишмердүүлүгүндө көптөгөн студенттерге билим берип, алардын келечекте мыкты адистерден болуп чыгышына эбегейсиз зор салым кошуп келе жаткан сүйүктүү агайыбыз Абдыкерим Абдыразаков 80 жашка чыгып олтурат. Артына кайрылгыс болуп, кол булгалап бул жаш да артта калып жатат. Адамдын таттуу жашоосуна бир кылымдык өмүр да аздык кылгандай сезилет...

Биз адам өмүрүнүн кыскалыгына кейип олтурбайбызбы. Бирок, ошону аттиң ай деп бармак тиштеп өкүттө калбагандай ойку-кайкы татаал жолунан чалынып-мүдүрүлбөй өтүп, ачуу-таттуу даамын бирдей татып, барына манчыркабай, жогуна жүдөп-какабай, аз да болсо элине кызмат кылып, турмушта өз чыйырына из калтырып кетсе, эл алдында милдетин өтөгөн болот.

Абдыкерим агайды мен биринчи жолу 1989-жылы көрдүм. Тагыраак айтканда, ошол жылы биздин курска “Байыркы мезгилден XIX кылымга чейинки кыргыз адабиятынын тарыхы” деген предмет боюнча лекция өтө баштады. Күндүн ысыгына карабастан аппак костюм-шым, аппак туфли кийген 50 жаштар чамасындагы орто бойлуу адам кирип келди. Көрсө, ал Абдыкерим Абдыразаков деген агайыбыз экен. Алгачкы мезгилде агайдын айрым тамашаларына түшүнбөй жүрсөк, кийинчерээк ага кадимкидей көнүп кеттик. Көпчүлүк мугалимдердин сабактарына салыштырмалуу Абдыкерим агайдын лекциясы алда канча жандуу жана кызыктуу өтүлчү. Агай менен жакыныраак таанышуум 3-курста окуп жүргөндө менин “Бишкек

шамы” газетасына “Биз ким элек, ким болдук” деген аталыштагы чоң макала жарык көргөн. Ал кезде агай бизге “Кыргыз драматургиясынын поэтикасы” деген аталыштагы атайын курс өтүп жүрчү. Сабак башталганда эле агай менин макала жөнүндө группадагы студенттерге кеңири маалымат берип, ошол сабак жалаң менин макаламды талкуулоо менен аяктады. Мына ошол мезгилден тартып агай менен менин мамилем жакындай баштады. Ал эми 1994-жылдан баштап “Кыргыз адабияты” кафедрасында чогуу иштей баштагандан тартып “устат жана шакирт” жагдайында мамилебиз бүгүнкү күнгө чейин уланып келе жатат.

Агай жазган эмгектер аркылуу студенттер Орхон-Енисей таш эстеликтери жөнүндөгү кеңири маалыматтарга ээ болдук. Орхон-Енисейдеги ташка жазылган поэтикалык эстеликтер адабиятыбыздын башаты катары бизге, кыргыз элине да түздөн-түз тиешеси бар орток мурасыбыз болуп эсептелерин агай өз эмгегинде баса белгилеген.

Демек, кыргыз адабиятынын тарыхы да башка түрк элдериникиндей эле VI кылымдан башталат десек эч жаңылыштык болбойт. Анткени, VI-VII кылымдардан тарта пайда болгон ташка чегилген поэтикалык эстеликтер, X-XII кылымдардагы, XIII-XVI кылымдардагы байыркы баба тилибизде, түрк тилинде жазылып, дүйнөлүк адабияттын кенчине айланган, бүткүл түрк элдерине орток байлык болуп калган көркөм чыгармалар кыргыз элине да түздөн-түз тиешеси бар экени бүгүнкү күндө агайдын жазган илимий эмгектери аркылуу далилденип олтурат.

Башкасын айтпаганда да, жердештерибиз Баласагындык Жусуптун “Кутадгу билиг” дастаны менен Кашкарлык Махмуддун “Диван лугат ат-түрк”

сөздүгү орто жана жогорку окуу жайларынын программаларына кирип, эчак эле окутула башташы, илимпоздор тарабынан изилденип, окуу китептеринен орун алышына А.Абдыразаковдун да эмгеги зор.

Эртеңки муундарды тарбиялоо – бул оңой-олтоң бүтчү жумуштардан эмес, баарыбызды түмөн-түйшүккө салып, далай кыйынчылыктарга кириптер кылчу машакат иштер. Ушундай ары машакаттуу, ары түйшүктүү ишти агайыбыз 50 жылдан бери аркалап келе жатат. Университетте студенттерге жогорку илимий деңгээлде лекция окуп, практикалык сабактарды жүргүзүү менен катар илимий методикалык макалаларды республикабыздын газета-журналдарына жарыялап турат. Бул макалалары, илимий эмгектери республикабыздын мугалимдери, студенттери үчүн чоң жардамдарын берди. Алардын ичинен бир канча макалалары кыргыз адабиятынын ар түрдүү тармактарын илимий аспектиде изилдөөгө арналган. Бул кыргыз адабиятын изилдеген жаш окумуштууларга илимий жактан бир кыйла терең жазылгандыгы, тактыгы аркылуу өзүнүн пайдалуу таасирин тийгизип жатат.

Азыркы күндө агайыбыздын 150 дөн ашуун басма табак көлөмүндөгү ондогон монографиясы, окуу куралдары жана методикалык колдонмолору жарыкка чыккан. Маселен, “Кыргыз драматургиясындагы изденүүлөр”, “Азыркы кыргыз драматургиясынын жаңычылдык мүнөзү”, “Поэтика кыргызской драмы”, “Азыркы кыргыз драматургиясы”, “Орхон-Енисей жазуулары”, “Түрк

атанын балдары болсок... же рух башаттары”, “VI-IX кылымдардагы поэтикалык эстеликтер”, “Төкмөлүк жана көркөм чыгармачылык”, “Орхон-Енисей байыркы түрк жазуулары жана рух башаттары”, “Кыргыз драматургиясынын поэтикасы”, “Жусуп Баласагын жана анын “Кутадгу билиг” дастаны”, “Кыргыз адабиятынын тарыхый өнүгүш маселелери” сыяктуу эмгектери Республикабыздын жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн табылгыс окуу куралдары болуп эсептелет.

Мугалим – мөмөлүү дарак сыяктуу. Анын мөмөлөрү да дайыма таттуу жана жемиштүү болушун каалайбыз. Бул сөздөр да Абдыкерим Абдыразаков агайыбызга мүнөздүү. Кубаттуу темп жана бай тажрыйба менен теориялык билимин айкалыштырып эмгектенип, жаш муундарга билимин берип тарбиялоодо дагы үзүрлүү иштеп, чың ден соолук, узун өмүрлүү болушуна тилектештигибизди чын көңүлдөн билдиребиз.

80 жаш дегенге чыккан бар, чыкпаган бар. Бир эле каалоо бар, үй-бүлөңүз менен бактылуу карылыкты өткөрө бериңиз. Кутман-курак кут болсун агай!

Алыс деп такыр чочуба,

Акыры жүрүп жетесиң,

Агарган бийик чокуга... деп улуу япон акыны Басе жазгандай, бүгүн Сиз 80 жаш деген бийик чокуну багынтып олтурасыз. Сиз эң ириде көптөгөн Республикага таанымал шакирттериңиздин урматтуу устатысыз. Аман болуп, көп жашаңыз илимдин Баба Дыйканы, менин урматтуу АГАЙЫМ...!!!

М.Сатыбеков,

Ж.Баласагын атындагы КУУнун доценти

МАЗМУНУ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

ПЕДАГОГИКА ИЛИМДЕРИ**ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ****PEDAGOGICAL SCIENCE**

1. Турдугулова К.М.	
МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ ЖАШ КУРАКТАГЫ ӨСПҮРҮМДӨРДҮН БАЙЛАНЫШТУУ КЕБИН	
КАЛЫПТАНДЫРУУ ҮЧҮН ИШ- АРАКЕТТЕР.....2	2
Турдугулова К.М.	
СПОСОБЫ РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ РЕЧИ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА.....2	2
Turdugulova K.M.	
THE DEVELOPMENT WAYS OF CONNECTED SPEECH OF PRESCHOOL AGE CHILDREN.....2	2
2. Оторбаев Б. К.	
КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫН ОКУТУУНУН МЕТОДИКАСЫ ИЛИМИНИН СОВЕТ ДООРУНАН	
КИЙИНКИ ӨНҮГҮШҮ.....6	6
Оторбаев Б. К.	
ПОСТСОВЕТСКОЕ РАЗВИТИЕ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ.....6	6
В. К. Otorbaev	
POST-SOVIET DEVELOPMENT OF METHODS OF TEACHING KYRGYZ LITERATURE.....6	6
3. М. М. Жуманова	
PISA ИЗИЛДӨӨСҮНӨ ЫЛАЙЫК САБАТТУУЛУКТУН АСПЕКТТЕРИ ЖАНА ОКУУ	
ТЕКСТТЕРИН ТҮШҮНҮҮ ПРОБЛЕМАСЫ15	15
М. М. Жуманова	
АСПЕКТЫ ГРАМОТНОСТИ ЧТЕНИЯ СОГЛАСНО ИССЛЕДОВАНИЮ PISA И ПРОБЛЕМА	
ПОНИМАНИЯ УЧЕБНЫХ ТЕКСТОВ15	15
М. М. Zhumanova	
THE READINGS LITERACY (COMPETENCE) ASPECTS ACCORDING TO PISA RESEARCH	
AND THE UNDERSTANDINGS SCHOOLS TEXTS PROBLEM.....15	15
4. Н.Б.Дүйшекеева	
ҮРКҮН ТЕМАСЫН ЧАГЫЛДЫРГАН КӨРКӨМ ЧЫГАРМАЛАРДЫ МЕКТЕПТЕ ОКУТУУНУН	
АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕРИ.....24	24
Н.Б. Дүйшекеева	
НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ НА ТЕМУ	
НАЦИОНАЛЬНОГО ГЕНОЦИДА 1916 ГОДА НА ШКОЛЬНОМ КУРСЕ ЛИТЕРАТУРЫ.....24	24
N.B. Duishekeeva	
SOME PROBLEMS IN THE STUDY OF ART WORKS ON THE THEME OF NATIONAL	
GENOCIDE OF 1916 IN THE SCHOOL LITERATURE COURSE.24	24
5. Жазгүл Жолалиева,	
ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН ПЕДАГОГИКАЛЫК ИДЕЯЛАРЫ.....30	30
Жазгүл Жолалиева,	
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ИДЕИ ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА.....30	30
Jazgul Jolalieva,	
YUSUF BALASAGUNI'S IDEAS ABOUT EDUCATION.....30	30

АДАБИЯТ ТААНУУ**ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ****LITERARY STUDY**

6. М. Сатыбеков,	
ААЛЫ ТОКОМБАЕВДИН АЙРЫМ ЛИРИКАЛЫК ЫРЛАРЫНЫН ВАРИАНТТАРЫ.....38	38
М. Сатыбеков,	
ВАРИАНТЫ ОТДЕЛЬНЫХ ЛИРИЧЕСКИХ СТИХОТВОРЕНИЙ ААЛЫ ТОКОМБАЕВА.....38	38
М. Satybekov,	
VARIANTS OF INDIVIDUAL LYRICAL POEMS BY AALI TOKOMBAYEV.....38	38

7. Алиева Саадат	
КӨРКӨМ КӨТӨРМӨНҮН КОМПЕТЕНЦИЯЛЫК МАҢЫЗЫ ТУУРАЛУУ.....	43
Алиева Саадат	
О КОМПЕТЕНТНОСТНОЙ СУЩНОСТИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА.....	43
Alieva Saadat	
ABOUT THE COMPETENCE OF LITERARY TRANSLATION.....	43
 8. Мисирали Колдошев,	
ХАН МАНАСТЫН ООГАН АСКЕРЛЕРИ МЕНЕН БОЛГОН КАГЫЛЫШУУСУНУН СОҢУНДА	
АКУН БААТЫРДЫН КЫРГЫЗДАРДЫ СЫПАТТООСУ	48
Мисирали Колдошев,	
ХАРАКТЕРИСТИКА КЫРГЫЗОВ АКУН-БАТЫРОМ, ВОЕННЫМ НАЧАЛЬНИКОМ	
АФГАНСКИХ ВОИНОВ ПО ОКОНЧАНИИ СТОЛКНОВЕНИЯ С ВОИНАМИ МАНАС ХАНА.....	48
Misirali Koldoshev,	
CHARACTERIZATION OF THE KYRGYZ BY AKUN-BATYR, THE MILITARY COMMANDER OF THE	
AFGHAN SOLDIERS, AT THE END OF THE CLASH WITH THE WARRIORS OF MANAS KHAN.....	48
 9. С.Н. Исаева,	
ТӨЛӨГӨН МАМЕЕВ ЖАНА КЫРГЫЗ ПОЭЗИЯСЫ.....	51
С.Н. Исаева,	
ТӨЛӨГӨН МАМЕЕВ И КЫРГЫЗСКАЯ ПОЭЗИЯ.....	51
S. N. Isaeva,	
TOLOGON MAMEEV AND KYRGYZ POETRY.....	51
	<u>КЛАССТАН ТЫШКАРКЫ ИШТЕР</u>
	<u>ВНЕКЛАССНАЯ РАБОТА</u>
	<u>EXTRACURRICULAR ACTIVITY</u>
 10. Мамбетова К.А.,	
Сабактын темасы: “ОЙ, СӨЗ, АКЫЛ” (Сабактын иштелмеси).....	56
Мамбетова К.А.,	
Тема урока: “МЫСЛЬ, СЛОВО, РАЗУМ” (Разработка урока).....	56
	<u>БИЗДИН ЮБИЛЯР</u>
	<u>А.АБДЫРАЗАКОВ 80 ЖАШТА</u>
 11. М.Сатыбеков,	
АГАЙ!.....	59